



Elektronsko izdanje

<https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/casopisi/godisnjak-za-sociologiju>

<https://doi.org/10.46630/gsoc.36.2026>

Ovaj broj časopisa Godišnjak za sociologiju (XXII/36, 2026) objavljuje se uz finansijsku pomoć
Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

PERIODIKA
Serija: Godišnjaci

Koordinator Izdavačke delatnosti
Mihailo Antović

Redakcija Godišnjaka za sociologiju:
Jasmina Petrović, Univerzitet u Nišu, urednica
Miloš Jovanović, Univerzitet u Nišu
Dragan Todorović, Univerzitet u Nišu
Dragan Stanojević, Univerzitet u Beogradu
Dušan Ristić, Univerzitet u Gracu
Nemanja Krstić, Univerzitet u Nišu
Jelena Božilović, Univerzitet u Nišu
Dušan Milenković, Univerzitet u Nišu,
Vesna Miltojević, Univerzitet u Nišu
Veselin Mitrović, Institut društvenih nauka, Beograd
Aleksandra Nikolajević, Univerzitet u Nišu, sekretar

Međunarodni uređivački odbor:
Andrea Cerroni, Univerzitet u Milanu
Miran Lavrič, Univerzitet u Mariboru
Honorata Jakubowska, Univerzitet u Poznanu
Bojan Bilić, Univerzitet u Bolonji
Željka Zdravković, Univerzitet u Zadru
Roberto Corradore, Univerzitet u Milanu
Anna Mantarova, Institut za filozofiju i sociologiju Bugarske akademije nauka
Dalibor Savić, Univerzitet u Banjoj Luci.
Natalia Avdoshina Vladimirovna, Univerzitet u Samari
Marija Bakalova, Univerzitet za nacionalnu i svetsku ekonomiju, Sofia.
Rade Šarović, Univerzitet Crne Gore.
Duško Trninić, Univerzitet u Banjoj Luci.

Adresa:
Filozofski fakultet u Nišu
Ćirila i Metodija 2
18000 Niš

Copyright© Filozofski fakultet u Nišu

Od 2005. do 2011. Godišnjak za sociologiju je izlazio jednom godišnje. Od 2012. godine objavljuju se dve sveske godišnje.

Univerzitet u Nišu
Filozofski fakultet

UDK 316

Print ISSN 1451-9739
Online ISSN 1820-6360

GODIŠNJAK ZA SOCIOLOGIJU SOCIOLOGICAL ANNUAL

XXII/36 (2026)



Niš, 2026.

PERIODICALS

Series: Annuals

Head of Publishing:

Mihailo Antović, PhD

Editorial Board:

Jasmina Petrović, University of Niš, Editor

Miloš Jovanović, University of Niš

Dragan Todorović, University of Niš

Dragan Stanojević, University of Belgrade

Dušan Ristić, University of Graz

Nemanja Krstić, University of Niš

Jelena Božilović, University of Niš

Dušan Milenković, University of Niš

Vesna Miltojević, University of Niš

Veselin Mitrović, Institute of Social Sciences, Belgrade

Aleksandra Nikolajević, University of Niš, Secretary

International Editorial Board:

Andrea Cerroni, University of Milan-Bicocca

Miran Lavrič, University of Maribor

Honorata Jakubowska, University in Poznań

Bojan Bilić, University of Bologna

Željka Zdravković, University of Zadar

Roberto Corradore, University of Milan-Bicocca

Anna Mantarova, Institute of Philosophy and Sociology, Bulgarian Academy of Sciences

Dalibor Savić, University of Banja Luka.

Natalia Avdoshina Vladimirovna, Samara University

Marija Bakalova, University of National and World Economy, Sofia

Rade Šarović, University of Montenegro

Duško Trninić, University of Banja Luka.

Address

Faculty of Philosophy, Niš

18000 Niš

Ćirila i Metodija 2

Copyright© Faculty of Philosophy

From 2005 to 2011 Sociological Annual was published once a year. Since 2012 two volumes have been published annually.

SADRŽAJ

ČLANCI

Vladimir Cvetković	
RASPRAVA SRBIJE SA SAMOM SOBOM: ANTIKOMUNIZAM KAO IDEOLOGIJA I POLITIKA ZABORAVA	11
Petar Čolić	
INDIVIDUALNE POSLEDICE IZLOŽENOSTI MOBINGU NA RADNOM MESTU	25
Dorđe Nedeljković	
RADNA REINTEGRACIJA BIVŠIH OSUĐENIKA – EVROPSKE PRAKSE I IZAZOVI U SRBIJI	45
Гордана Стојић, Александра Николајевић	
УЛОГА ПРОФЕСИОНАЛНОГ УДРУЖЕЊА У УНАПРЕЂИВАЊУ ОБРАЗОВАЊА У ФУНКЦИЈИ ЗАПОШЉАВАЊА СОЦИОЛОГА	61
Dijana Marić	
SNAGE I OGRANIČENJA AKCIONIH ISTRAŽIVANJA: PREGLED PRISTUPA I METODOLOŠKIH DILEMA	83

PRIKAZI

Jasmina Petrović	
PROTESTANTIZACIJA ROMA U JUGOISTOČNOJ SRBIJI: MOGUĆI OBRAZAC USPEŠNE SOCIJALNE REINTEGRACIJE?	103
UPUTSTVO AUTORIMA	107

CONTENTS

ARTICLES

Vladimir Cvetković	
SERBIA'S ARGUMENT WITH ITSELF: ANTI-COMMUNISM AS IDEOLOGY AND THE POLITICS OF FORGETTING	11
Petar Čolić	
INDIVIDUAL CONSEQUENCES OF EXPOSURE TO WORKPLACE BULLYING	25
Dorđe Nedeljković	
WORK REINTEGRATION OF FORMER OFFENDERS – EUROPEAN PRACTICES AND CHALLENGES IN SERBIA	45
Gordana Stojić, Aleksandra Nikolajević	
THE ROLE OF THE PROFESSIONAL ASSOCIATION IN IMPROVING EDUCATION FOR THE EMPLOYABILITY OF SOCIOLOGISTS	61
Dijana Marić	
STRENGTHS AND LIMITATIONS OF ACTION RESEARCH: AN OVERVIEW OF APPROACHES AND METHODOLOGICAL DILEMMAS	83

REVIEWS

Jasmina Petrović	
PROTESTANTIZATION OF ROMA IN SOUTH-EASTERN SERBIA: A POSSIBLE MODEL OF SUCCESSFUL SOCIAL REINTEGRATION?	103
INSTRUCTIONS FOR AUTHORS	107

ČLANCI



ARTICLES

SERBIA'S ARGUMENT WITH ITSELF: ANTI-COMMUNISM AS IDEOLOGY AND THE POLITICS OF FORGETTING^{1*}

Vladimir Cvetković**

Queen Margaret University, Scotland

Abstract

The paper examines the ideological trajectory of post-socialist Serbia, arguing that anti-communism has functioned as a destructive political ideology that has significantly undermined the country's socio-economic development and democratic consolidation. The author contends that prevailing public narratives attributing Serbia's contemporary difficulties to a "communist continuity" are empirically unfounded, given that Yugoslavia was never a communist state, and that market mechanisms and legal pluralism were gradually institutionalised well before the system's collapse. The analysis traces how the dissolution of Yugoslavia enabled nationalist political elites to construct anti-communism as a legitimising framework, effectively displacing evidence-based policy and discourse with ideological anti-empiricism. The Socialist Party of Serbia is identified as a pivotal actor in this transformation, abandoning class-based internationalism in favour of Serbian nationalism, accelerating the erosion of socialist solidarity and economic principles based on labour. The paper further argues that the shift from labour-based to coercion-based legitimacy, enabled through politically controlled privatisation and violent nationalism, has produced enduring institutional deficits. Nevertheless, the recent developments suggest a generational reorientation towards rule of law, transparency, and solidarity – values that challenge the anti-communist ideological inheritance that has shaped contemporary Serbia.

Keywords: ideology, legitimisation, social transformation, totalitarianism

The Issue

More than three decades after the post-socialist transition, Serbian public discourse continues to produce claims attributing the country's deteriorating conditions to the persistence of communism², of which the current Serbian government is identified

¹ Corresponding author: VCvetkovic@qmu.ac.uk

*Please cite as: Cvetković, V. (2026). Serbia's Argument with Itself: Anti-Communism as Ideology and the Politics of Forgetting. *Godišnjak za sociologiju* 22(36), 11-24

**  <https://orcid.org/0009-0000-9038-0809>

² No country satisfied Marx's definition of communism. Yugoslavia's institutional architecture, market socialism, self-management, legal pluralism, placed it outside even the looser Leninist party-state

as the most recent manifestation. What these claims share, whether deliberately or not, is a systematic disregard for the historical fact that Yugoslavia, and by extension Serbia, were never communist states. The end of the Second World War brought about the replacement of the monarchy with a republican form of government and the introduction of socialism as the political and economic model of state organisation. The Constitution of the new state guaranteed personal and private property rights, albeit with significant restrictions; market economy principles appeared indirectly in the Constitution of 1968, and were introduced explicitly as one of the foundational principles of the economic order with the Constitution of 1974. Multi-party political pluralism, on the other hand, was absent throughout this period – the constitutional monopoly of the Communist Party was enshrined in the foundational legal order. Nevertheless, participation in public life, including political participation, although problematic in practice, was encouraged within the framework of the single-party system and through the institution of workers' self-management (Dryzek, Holmes, 2002, p.. 58).

Following the dissolution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, the Constitution of 1992 introduced political pluralism and a formally democratic political order and, abandoning collective workers' ownership of the means of production, led to further consolidation of the already nascent market foundations of the economy³. Anyway, Serbia, despite recording economic growth, has fallen considerably behind Croatia and Slovenia, and by the mid-2020s has failed to meaningfully close the gap relative to the developed countries of Europe across institutional, political, and economic indicators.

Attributing the disappointing outcomes of economic and political transition to the historical persistence and ongoing legacy of communism lands itself as an intuitively coherent interpretive framework. However, such an interpretation is better understood as an indicator of the as yet incomplete ideological consolidation of Serbian post-socialist society. In that sense, attributing the absence of meaningful improvements in quality of life to the continuity of communism is an articulation of a legitimisation matrix in which the adverse outcomes of political and economic transformation are automatically and unreflectively ascribed to a reified "communist" causality. This unreflective legitimisation matrix also promotes anti-empiricism, which is typical of neoliberalism (Mirowski, 2014, pp. 364–365), indicating structural alignment with the neoliberal paradigm⁴, introducing it as a legitimate political instrument. It is an ideological posture, and a constitutive element of anti-communist

definition used by Linz and Stepan. "Communism", in public discourse discussed here, functions as a pejorative construct of considerable emotional charge used to dismiss and denounce any critical evaluation of the socialist Yugoslavia.

³ The self-management system in the economy had, as one of its structural consequences, the underdevelopment of the labour market.

⁴ The Serbian transition, in common with the transitions of other post-socialist states, is also amenable to analysis through the lens of its synergy with, or structural alignment to, the ideology of neoliberalism. While this dimension is analytically relevant, in terms of the elite's pursuit of short-term economic interest at the expense of society or nation building ideas, it falls outside the scope of the inquiry here.

discourse. The consequent dissatisfaction with the outcomes of anti-communism thus manifests not as a critical interrogation of the prevailing ideological paradigm in light of social, economic, and historical evidence, but rather as its inverse: a further entrenchment of anti-empirical commitments.

This paper examines and accounts for the social, economic, and historical processes that have defined Serbia's transformation over the past several decades, analysing the systemic shift from a socialist to an anti-communist political order, as well as the structural characteristics that have exercised a decisive influence on the country's political development from the late 1980s to the present. The arguments advanced here support the conclusion that anti-communism constitutes a destructive ideology, and that the elite which has championed it has largely succeeded in nullifying the modernisation achievements of socialist Serbia, thus significantly harming the socio-economic standing and the political and ideological emancipation of its citizens.

The Breakup, the New Path, and the History

The breakup of Yugoslavia would not have been possible without complementary nationalist political elites who profiled themselves on anti-communism and anti-Yugoslavism. These elites agree on two fundamental points: Yugoslavia was a prison of the people, best described as totalitarian and undemocratic, especially during the socialist period (the vision shared by all anti-Yugoslav parties of the newly formed states, which begs the question, who was the jailer?); Yugoslavia, through a redistributive system and the suppression of private initiatives, prevented people from enjoying the results of their own work – therefore, painting Yugoslavia as an unjust society. However, the prevailing outcomes of post-Yugoslav political projects, especially in Serbia, led to disillusionment of citizens with the changes, with a sense that the transitional promises remained largely unfulfilled. For the segment of the population ideologically aligned with anti-communist and anti-Yugoslav positions, the outcome of thirty-five years of rupture with Yugoslavia and socialism has been one of frustration with the results. However, the reaction was further entrenchment of the aforementioned ideological, and one might argue existential, foundations of their worldview, evident in an interpretation of recent history and the present in a manner that does not call it into question.

Setting aside individual motivations and the potential objectives underlying the dissemination of such “anti-” discourses, the present inquiry is concerned with the question of why the discourse of “communist continuity” fails to reflect historical and social reality, lacks empirical grounding, and is incapable of generating constructive transformative potential⁵. History does not repeat itself though similarities could be

⁵ "Constructive transformative potential" is understood as the existence of foundational elements upon which public policies oriented towards social development, with public interest at the centre, may be meaningfully constructed.

seen; as the liberators of Belgrade, Karađorđe and Obrenović, were preoccupied with the removal of the Ottoman flag instead of improving lives of the people (Velmar-Janković 1992, tr. 42)⁶. It would appear that the contemporary Serbian elite⁷ has similarly prioritised the eradication of “communism” over the modernisation and advancement of Serbian society.

Contemporary Serbia achieved its most pronounced economic, social, and cultural development during the socialist period. At first consideration, one might speculatively entertain the counterfactual proposition of whether this trajectory of growth and progress would have been more pronounced had Serbia emerged from the Second World War as a capitalist society – be it a monarchy or a republic. However, while socio-historical processes offer fertile ground for analytical interpretation, historical and social reality is at once too structurally complex and too temporally contingent to be subjected to experimental frameworks capable of adjudicating between the outcomes of two or more distinct approaches to socio-economic organisation. The question of whether an alternative ideological and political order would have produced fundamentally different outcomes is, therefore, analytically irrelevant and epistemologically untenable, principally for two reasons.

First, the same historical trajectory cannot be lived twice, nor can it be subjected to controlled comparison in order to determine which political order and ideological system would, within a given historical context, have proven more successful in modernising society. Discussions of this nature are, by their very constitution, speculative, and in political public life tend towards arbitrariness to a greater or lesser degree. This arbitrariness bears a direct and proportional relationship to the extent to which facts that contradict specific ideological positions are disregarded: the more inconvenient or ideologically incompatible the empirical evidence, the more arbitrary and reality-distant the resulting worldview becomes. The case in point is Serbia, which prior to the socialist period was a capitalist state, a monarchy, that was largely unsuccessful in its efforts to modernise and to meaningfully improve the educational structure and living standards of its citizenry. The specific historical and political context of the interwar period was, if one is to engage in such a consideration, certainly among the principal structural determinants of the slow pace of modernisation. Yet internal conditions were equally inauspicious. Social mobility in Serbia during this period was minimal, attributable in significant part to housing legislation⁸ which, with certain modifications, remained in force until the outbreak of the Second World War (Čalić 2004, str. 234). Furthermore, the project of national

⁶ The work was originally published in 1938.

⁷ The conception of elite employed here may be described as the minority which, by virtue of either positional authority or reputational standing, exercises disproportionate access to resources and exerts asymmetric influence over others. See the introductory chapter of *Born to Rule*.

⁸ In its most essential provisions, this legislation, enacted in the absence of state capacity to establish a meaningful social protection system, prohibited the sale or confiscation of houses and plots of land, on the assumption that this minimum of property would suffice to provide the Serbian citizen, in the absence of alternative income, with at least a subsistence level of material security.

consolidation exerted a distorting influence upon the economy through the systematic marginalisation of *anational* – with preferential employment extended to ethnic Serbs deemed politically loyal rather than professionally competent, frequently at the expense of qualified foreign personnel (Ibid., p. 290). These two fact-grounded cases, among many others, are conspicuously absent from anti-communist discourse, for the simple reason that they are irreconcilable with the prevailing narrative of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia as an anti-Serbian construction and an impediment to Serbian national progress. Nor do they lend themselves to theories of a global conspiracy against Serbia – a hermeneutic framework in which conspiracy serves simultaneously as an explanation and justification for the failures of the monarchy and, subsequently, for four decades of socialism⁹.

The second reason follows from the first. While history is replete with instances of missed opportunities, it also instructs us that at any given historical moment a society is constrained to operate within the horizon of possibilities available to it – it cannot recover or retroactively exercise the opportunities that belonged to an earlier conjuncture. A society can work only with the results, the historical possibilities that were successfully converted into tangible achievements, that are at its disposal at a specific historical moment. Already by the late 1980s, Serbia had embarked upon a trajectory grounded in anti-communism and the systematic repudiation of the achievements of socialist society as coming from authoritarian dictatorship, orienting itself instead towards a return to the pre-socialist order. Yet, as the Russian aphorism has it – *Факты – упрямая вещь* (“facts are a stubborn thing,” a formulation frequently, if inaccurately, attributed to Stalin, though its origins considerably predate him) – the empirical record resists such ideological recasting. The pattern of state control, authoritarian governance, and proximity to outright dictatorship is not a phenomenon that entered Serbian political life with socialism; it was structurally present well before, most recently with the royal dictatorship introduced in 1929. The configuration of state centralism and interventionism constituted the infrastructural substrate upon which the socialist state subsequently built with considerable facility (Allcock 2000, p. 68). There is a significant implication here: socialism in Serbia did not represent a radical rupture with historical tradition, but was rather one of several possible developmental outcomes that drew upon already existing societal resources. Post-socialist Serbia, by contrast, sought to construct its new order not upon the material, institutional, and symbolic resources available to it at that historical moment, but upon a social formation that had effectively ceased to exist. The socialist Yugoslavia, following a split with Stalinism in 1948, became progressively more liberal during the decades after the Second World War. Post-socialist Serbia ended up looking at the foundational resources that Socialist Serbia had to work with, but not at the legacy of the decades that followed. This foundational paradox largely explains the structural deficiencies of the transition.

⁹ Within this ideological milieu, narratives concerning Western intentions to destroy Serbia circulate in conjunction with claims that Josip Broz Tito, President of the SFRY, was either an Austro-Hungarian or a Soviet agent.

Political and Ideological Realignment

While the questions revolving around defence of the one-party system and socialism may be appealing, they are irrelevant for the approach and interest taken here. Of secondary concern is also the question why has Serbia embarked on the path of anti-communism given that today's Serbian society is, at the very least, sceptical regarding the economic progress and political freedoms compared to the seventies and eighties of the 20th century (Flere & Klajnšek, 2014). However, it does get answered to an extent through the primary questions: what are the results of the anti-communist policy and ideology of post-Yugoslav Serbia, and how did that ideology lead to the results and outcomes that characterise Serbian society and the state today?

The answer cannot bypass the role of the Socialist Party of Serbia. The first thing that needs to be addressed is the name itself. History is full of names of political parties and organisations whose programmes and actions are the opposite of what one might conclude from the name. The ideologies of organisations also change over time. During the Civil War in the United States of America, the Republican Party advocated for state universities, the abolition of slavery, and public investments, while the Democrats, especially from the South, mostly advocated for the preservation of slavery. The emancipation movements of black Americans saw in the Republican Party a political articulation close to their own interests and mostly supported the political representatives of that party by voting for them. However, the collapse of the stock market and the Great Depression that followed led to a reorientation of black voters who saw in Roosevelt's New Deal a chance to improve their own socio-economic and political position and started to abandon the Republican Party en masse, which was opposed to the state intervention as an instrument for containing the crisis. Following this shift, Roosevelt won a second term in 1936. With the Second World War and the country's resources stretched, Roosevelt, under pressure from the predominantly black union the "Brotherhood of Sleeping Car Porters", banned racial discrimination in federal agencies and the defence industry (Putnam 2020, 230). The anti-racist and anti-segregationist policies of the Democrats were continued by Lyndon Johnson, who in the period from 1964 to 1968 ensured the passage of three laws that established the foundations of racial inclusion in the US legal system. With the profiling of the Democratic Party as the party of desegregation and civil liberties, the Republican Party, on the other hand, turned to a different ideological position. Nixon built his victory in the 1968 elections on the discontent of anti-segregationists, which brought him a huge number of votes in the southern United States and also got him re-elected in 1972. With that strategy, he placed the Republican Party on a platform of hostility towards civil liberties and racial equality¹⁰. This inversion of ideological positions in the United States took place over a long period of time and under the influence of a number of socio-economic and historical factors. In transitional Serbia, however, the collapse of one political order opened the way to a much faster, but no less complex, ideological transformation.

¹⁰ More in Putnam (2020), Chapter 6, Race and the American "We".

The Socialist Party of Serbia (SPS), formed in 1990 by the unification of the League of Communists of Serbia and the League of Socialist Working People of Serbia (political organisations formed under the auspices of the League of Communists of Yugoslavia), soon rejected the Marxist-Leninist ideological elements that until then had been foundational to both political alliances. At the same time, Serbian nationalism became part of the platform of the newly formed SPS which, along with its insistence on Yugoslavism, led to the Yugoslavism being often seen among other Yugoslav ethnicities as a synonym for Serbian nationalism and chauvinism¹¹. Within Serbia this identification led to an internally conflicted construct where one could be a Serbian nationalist and a Yugoslav, and where the party could bring together both, those who held the ideas of communism closer to their hearts, and nationalists for whom the Serbian national revival, in a right-wing interpretation, was the ultimate goal. By introducing nationalism into its programme, the Socialist Party of Serbia practically rejected the international, class, socialist element of its own political and ideological platform. In addition, the multi-party system brought to the scene parties for which anti-communism and anti-socialism were the backbone of their ideological and political activities. The coalitions that followed and which the SPS had to make in order to govern were always marked by an even further departure from socialism because the nationalist parties with which the SPS cooperated, as anti-communists, could not make compromises towards the left – only the SPS with its two-headed political platform could rely on the nationalist part of the programme and in this way secure broad popular base for itself. On the other hand, the nationalist parties, where the current President of Serbia originates from, could, instead of civic solidarity which is “the necessary precondition for the practical realization of social rights in a democracy” (Kohn, 2024), only offer *sabornost* (a version of congregationalism) in place of socialist collectivism and solidarity – a concept that emerged between the two world wars (Cvetković, 2025), presented as an old Serbian tradition that needed to be revived. There are two important consequences of this.

First, the introduction of *sabornost* into Serbian political and public life and the invocation of the ghosts of Nikolaj Velimirović, Justin Popović, and to a lesser extent Dimitrije Ljotić¹², not only led to the collapse of solidarity, one of the fundamental values of socialism, with people of other nations and ethnicities, but also to discrimination within the Serbian ethnicity itself by dividing it into true and false Serbs, the first, Orthodox, and the second, liberal, Serbia. This shift indicated a move from a post-totalitarian, (Linz & Stepan, 1996) to a totalitarian regime due to self-management and decentralisation. Pluralism that originated in the one-party system of socialist Yugoslavia, especially strong in culture (Flere & Klajnšek, 2014, p. 242), was in the multi-party system in the third decade of the 21st century replaced by the

¹¹ The politics of Yugoslav continuity was duplicitous and mainly driven by prospects of claiming of the material state heritage of the socialist Yugoslavia.

¹² The first two Serbian Orthodox bishops and theologians, and Ljotić while layman, were particularly influenced by Velimirović. All three viewed Western liberalism as spiritually corrosive and a threat to Christian civilisation. Also known for collaboration with Nazi Germany.

expectation of absolute and unquestioning conformity with the nationalist ideology of right-wing proveniences – if you are not with us unconditionally, you are an enemy of Serbhood. This totalitarian ideology has in the arsenal of ethnic consolidation and mobilisation included the narrative of the unity of Kosovo Albanians, who all think as one. It is evident that the Kosovo Albanian population does not constitute a monolithic political bloc, and that – beyond the shared consensus on independence from Serbia – significant internal divergences exist, as is characteristic of any large ethnic group, which by its very nature cannot be ideologically homogeneous. The ongoing turbulence in Kosovo's political landscape attests to the profound challenges of achieving broader societal consensus at a juncture where independence itself has effectively been relegated to a settled matter, and the central question has shifted to one of social, institutional, and political ordering – namely, what kind of society and polity Kosovo ought to become. Totalitarianism lamented the absence of a hive mind, observing that, regrettably, many Serbs acted independently, in accordance with their own convictions and perceived self-interest. The ideals of solidarity and the public, collective good – capacious enough to accommodate a plurality of differences – have been supplanted by ideological uniformity and the principle of *sabornost*.

Second, this change in collective ethos went hand in hand with a change in fundamental economic principles. “If we don't know how to work, we know how to fight” said SPS leader Slobodan Milošević in the spring of 1991, definitively severing ties with the value foundations of the economic doctrine of socialism and setting the context for the economic transition that was yet to come for the country. The fundamental principle of the socialist economic order was embodied in the introductory part of the 1974 Constitution through the principle “From each according to his abilities – to each according to his work”. While the SPS continued the practice of political control of economic resources, inheriting the continuity of socialism, at the same time, through privatisation and political control of the private sector, it slowly converted political into economic capital. The SPS controlled directly and indirectly who and under what conditions could perform profitable jobs, especially those that depended on state permits, import quotas, and access to credit. During the 1990s, Serbia had a couple of annulled privatisations, which was of little significance as the ownership structure itself was secondary and partially irrelevant when it came to elite control over resources. Particularly deleterious was the transformation of the foundational value matrix underlying the economic order of post-socialist Serbia. Individual and collective economic success was no longer legitimised through productive labour; instead, it came to be predicated upon coercion and appropriation – ranging from wartime profiteering to what may be characterised as violent and compradorial privatisation (Antonić, 2022; Vratuša-Žunjić, 2010). In this reordered framework, economic advancement ceased to be grounded in labour, and was instead reconstituted upon the exercise of force and predatory accumulation.

Both of these transformations, one operating through the political system, the other through the economic, speak to the detrimental effects of Serbia's departure from socialism. Neither the replacement of the principle of solidarity with *sabornost*, nor the shift in value orientations and the mechanisms of individual and collective

action – which severed the link between socio-economic outcomes and the results of labour, and introduced force and coercion as legitimate mechanisms of individual and collective economic prosperity – have offered, nor by their very nature could they have offered, anything constructive.

The Outcomes

The Serbian political elite preferred to expend its energy and resources on contesting and dismantling knowledge of Serbian national history during the Second World War and the socialist period that followed¹³ rather than articulating a vision of a national future that would lead Serbia and its society towards modernisation. In this endeavour, the Serbian political elite relativised national role in the struggle against fascism – and what was, by any measure, a historically significant victory – and, through the rehabilitation of the Chetnik movement (which would not have been possible without the support of the Socialist Party of Serbia), aligned itself with the losing side of history, placing the national reputation and self-perception in an ethically deeply problematic position.

The communist movement that led the Yugoslav people, including Serbs, from the Second World War into socialism was an authentic movement that emerged from within Serbian society itself (Dryzek, Holmes, 2002, p. 58). The rule of the Communist Party was not brought in on the tanks of the Soviet Union, as was the case in Poland, Czechoslovakia, and East Germany, for example¹⁴. This form of historical revisionism – which seeks to erase decades of Serbian societal and economic achievements – effectively depicts the Serbian nationalist, anti-communist elite, as profoundly anti-Serbian. From the ideological position described, one that demands exclusivity and totalitarianism, everything that can be associated with the preceding ideological period is presented as a foreign element to be eliminated. The consequence is that Serbian society has been dispossessed of its own achievements in a manner that is violent – not only on the symbolic level – and that social organisation is being sought to be legitimised by appealing to a history predating the Second World War, of which the evidence suggests:

“King Alexander entered the arena of political and party struggles; he placed himself at the head of a group of unscrupulous people without ideas and ideals, with the sole aim of satisfying his personal accounts. Equipped with all the advantages of his position and dignity, relying on the strength of the army, gendarmerie and police, using the budgets of the state, provinces and municipalities, which are spent without any popular

¹³ The reinterpretation and revision of history is not unique to the period under discussion, but is characteristic of earlier periods as well. For a more detailed overview, see the book *Prošlost dolazi (The Past is Coming)* by Dubravka Stojanović, which examines changes in history textbooks in Serbia from 1913 to 2021.

¹⁴ For the first-hand account and the reasons why the Western allies decided to support the Partisans and not the Chetniks see MacLean's book *Eastern approaches*.

oversight, the king is waging a fight against democracy in Yugoslavia, not caring that in this fight he is destroying the foundations of the Yugoslav state.” (Pribićević 2018, pp. 284–285)

The political elite of Serbia in 2026, Aleksandar Vučić, Siniša Mali, Ana Brnabić, and others, are a direct consequence of decades of anti-communism. This is a generation that grew up and was formed in the period before and during the collapse of Yugoslavia, the abandonment of socialism, the massive spread of anti-communism and nationalism. Changes in the topology (to use this metaphor) of social space and possible and desirable models of social action, that is, what is imposed on actors as functional behaviour with relatively certain outcomes, culminated in the collapse of rules and the opening of space for different models of social action. The aforementioned actors are the part of the same generation that accepted and promoted force and violence instead of work that would contribute to the development of the future of Serbia, and *sabornost* instead of solidarity and public interest, on which mutual relations and the social life of communities are based.

It cannot be argued, however, that the process of homogenisation which produced the new Serbian elite was inevitable. The assassinations of Ivan Stambolić¹⁵ in 2000, Zoran Đinđić¹⁶ in 2003, and Oliver Ivanović¹⁷ in 2018 eliminated the most prominent and consequential political actors who had articulated coherent ideological and political alternatives to the prevailing order, thereby clearing the field where the contemporary political elite has been able to pursue its interests largely unimpeded. The conclusion that subtly yet compellingly asserts itself is that the degree of violence characteristic of post-socialist Serbia is indicative of a profound deficit of societal consensus – consensus that would otherwise serve as one of the foundational pillars of political legitimacy. In its absence, power has been compelled, at least at critical junctures, to fall back upon coercion. The exercise of force and violence by the state, particularly within the political life of a society, is invariably a potential indicator of a legitimacy deficit: the greater the recourse to violence, the more attenuated the legitimacy of those who hold power.

A deficit of legitimacy further implies that the resources required to sustain the political order are increasingly directed towards the suppression of discontent rather than towards the productive capacities of the state and society. The self-reinforcing dynamic between political and economic grievances results in social dissatisfaction and instability – a condition which, in the Serbian context, lends itself to a particular

¹⁵ Served as President of the League of Communists of Serbia (SKS) from 1984 to 1986, Prime Minister of Serbia from 1978 to 1982, and President of Serbia from 1986 to 1987. The court established that the order for his murder was issued by Slobodan Milošević, then President of the Federal Republic of Yugoslavia.

¹⁶ Leader of the Democratic Party and a reformist, serving as Prime Minister of Serbia at the time of his assassination. As a counterpart to the then President of Serbia, Vojislav Koštunica, Đinđić, though opposed to communism, was a proponent of social values grounded in labour, education, solidarity, and a forward-looking orientation, all of which resonated with core values of socialist Yugoslavia.

¹⁷ A Kosovo Serb politician and leader of the opposition to the policies of the Serbian government.

consequence: the lived experience of socialism, shared by a substantial portion of the present population, emerges in collective memory not as a perfect or necessarily desirable system, but as one that was appreciably more stable and considerably more legitimate than the contemporary order. As noted at the outset of this paper, a society can draw only upon the symbolic, cultural, and material resources that constitute its present. And those resources are, by any measure, considerably different relative to those available in the 1980s.

Conclusion

As it was mentioned in the opening of this text, the arguments presented here are not in defence of communism or socialism, and whether they should or should not be defended would be a separate and very different discussion. Socialism, and by proxy communism, are part of Serbian history; they are facts, and are treated as such. This article dealt with the path the Serbian society took after the collapse of socialism, looking at the ideological shift in the legitimization matrix from solidarity to *sabornost* (instead of civic solidarity for example), and from labour to force and coercion as a means of individual economic prosperity. That ideological shift required a construction of 'communism' as an ideological device, a scapegoat required to obscure the lack of societal and state building capacity of the new political order. This created a mechanism for displacement of blame for negative outcomes of transition from those with real social agency to an abstract and largely hollow concept of 'communism'. All this occurred to the detriment of Serbian society at large.

Three decades after the Dayton Agreement, the demographic composition of contemporary Serbia has undergone a generational shift: the population now includes young people who possess neither direct lived experience of, nor formative trauma from, the wars of the 1990s, nor any personal memory of socialism and socialist Yugoslavia. Their sole substantive experiential frame of reference is the Serbia of anti-communism, under whose ideological aegis they have been culturally, politically, and axiologically socialised. It is from this vantage point that the emergence of the student protest movement following the tragic events in Novi Sad on the 1st of November 2024¹⁸ might seem surprising. This sense of surprise is reinforced by the movement's resilience and persistence, as well as by the values it articulates and promotes – namely the rule of law, transparency, and solidarity – each constituting a direct antipode to the governing ideology of the Serbian state.

It would be inadvisable, however, to romanticise the new generations. Without any intention to question the agency of young people in contemporary Serbia it should be noted that they cannot harbour a particular resentment towards a socialist order in which they did not live; they do however harbour one towards the destructive

¹⁸ The collapse of a canopy at the railway station in Novi Sad, Serbia's second largest city, a direct consequence of systemic corruption emanating from the highest levels of the Serbian government, which resulted in the deaths of sixteen people.

trajectory of the Serbian political elite, whose only meaningful counterpoint is a qualitatively different set of values – values that are, in their essential character, socially cohesive and constructive. While they possess a clear understanding of the kind of state in which they do not wish to live, a segment of the politically active youth, unlike their anti-communist predecessors, appears to hold at least a rudimentary conception of the kind of state and society they wish to inhabit.

References

- Allcock, J. B. (2000). *Explaining Yugoslavia*. Hurst & Company.
- Antonić, S. (2013). Društvena pokretljivost u socijalističkoj Srbiji - jedan revizionistički pogled. *Sociološki pregled*, 47(2), 145–170. <https://doi.org/10.5937/socpreg1302145A>
- Antonić, S. (2022). Kompradori kao deo TNKK - slučaj Srbije. *Sociološki pregled*, 56(4), 1169–1191. <https://doi.org/10.5937/socpreg56-41448>
- Čalić, M.-Ž. (2004). *Socijalna istorija Srbije 1815–1941*. Beograd: Clio.
- Cvetković, V. (2025). Sabornost in twentieth-century Serbian theology. In I. Paert, A. Shishkov, & A. R. Kolosova (Eds.), *The Wiley Blackwell companion to conciliarity in modern Orthodox Christianity*. Hoboken, NJ: Wiley Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9781394195855.ch19>
- Drishti, E., & Gerdoçi, B. (2025). Inequality of opportunity, social mobility, and life satisfaction: A comparative analysis of Western Balkans and European welfare regimes. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.5401797>
- Dryzek, J. S., & Holmes, L. T. (2002). *Post-Communist Democratization: Political Discourses across Thirteen Countries*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Flere, S., & Klanjšek, R. (2014). Was Tito's Yugoslavia totalitarian? Communist and *Post-Communist Studies*, 47(2), 237–245. <https://doi.org/10.1016/j.postcomstud.2014.04.009>
- Jerkov, A., Bešlin, M., & Radeljić, B. (2025). The depoliticization of protest: Understanding the 2024/2025 Serbian students' uprising. *Cogent Social Sciences*, 11(1 11:1), 2583748, DOI: 10.1080/23311886.2025.2583748
- Jugoslavija. (1946). Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije. *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 1(10), 1–36. https://pfsa.unsa.ba/pf/wp-content/uploads/2019/05/Ustav_1946.pdf
- Jugoslavija. (1953). Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja Federativne Narodne Republike Jugoslavije i saveznim organima vlasti. *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 9(3), 21–44. http://www.radnici.ba/wp-content/uploads/2018/04/Ustavni_zakon_FNRJ_1953.pdf
- Jugoslavija. (1963). *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*. *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 19(14), 261–292. <https://pfsa.unsa.ba/pf/wp-content/uploads/2019/05/Ustav-SFRJ-iz-1963.pdf>
- Jugoslavija. (1974). Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, (9/1974). https://novi.uciteljneznalica.org/PDF/arhiva%20autora/1030_Ustav%20SFRJ%201974.pdf

- Kohn, M. (2024) 'Solidarity: The Link between Facts and Norms', in Andrea Sangiovanni, and Juri Viehoff (eds), *The Virtue of Solidarity* (New York; online edn, Oxford Academic, 23 May 2024), <https://doi.org/10.1093/oso/9780197612743.003.0011>
- Kukić, L. (2017). *Socialist growth revisited: Insights from Yugoslavia* (Economic History Working Papers No. 268/2017). London: London School of Economics and Political Science.
- Lenin, V. I. (1993). *The state and revolution: The Marxist theory of the state and the tasks of the proletariat in the revolution*. Marxists Internet Archive. <https://www.marxists.org/ebooks/lenin/state-and-revolution.pdf> (Original work published 1918)
- Linz, J. J., & Stepan, A. (1996). *Problems of democratic transition and consolidation: Southern Europe, South America, and post-communist Europe*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- MacLean, F. (1949). *Eastern approaches*. London: Jonathan Cape.
- Marx, K., & Engels, F. (2010). *Manifesto of the Communist Party* (Progress Publishers, Trans.). Marxists Internet Archive. <https://www.marxists.org/admin/books/manifesto/Manifesto.pdf> (Original work published 1848)
- Mirkov, A. Ž., Petrović Trifunović, T. M., & Poleti Ćosić, D. D. (2018). Sećanje na socijalističku Jugoslaviju – stavovi građana Srbije u periodu ubrzane transformacije društva. *Sociološki pregled*, 52(4), 1251–1284. <https://doi.org/10.5937/socpreg52-19347>
- Pribićević, S. (2018). *Diktatura kralja Aleksandra*. Beograd: Mostart.
- Putnam, R. D., & Garrett, S. R. (2020). *The upswing*. New York: Simon & Schuster.
- Reeves, A., & Friedman, S. (2024). *Born to rule: The making and remaking of the British elite*. Cambridge MA: Harvard University Press. <https://doi.org/10.2307/jj.15684202>
- Stojanović, D. (2024). *Prošlost dolazi: Promene u tumačenjima prošlosti u srpskim udžbenicima istorije 1913–2021* (2nd ed.). Beograd: Biblioteka XX vek / Čigoja štampa.
- Unkovski-Korica, V. (2014). Workers' councils in the service of the market: New archival evidence on the origins of self-management in Yugoslavia 1948–1950. *Europe-Asia Studies*, 66(1), 108–134. <https://doi.org/10.1080/09668136.2013.855020>
- Velmar-Janković, V. (1992). *Pogled s Kalemegdana – Oglad o beogradskom čoveku*. Beograd: Biblioteka grada Beograda.
- Vratuša-Žunjić, V. (2010). Elite u postsocijalizmu, ili kompradorska buržoazija u procesu restauracije perifernog kapitalizma? *Nacionalni interes*, 9, 51–80. <https://doi.org/10.22182/ni.932010.2>

RASPRAVA SRBIJE SA SAMOM SOBOM: ANTIKOMUNIZAM KAO IDEOLOGIJA I POLITIKA ZABORAVA

Vladimir Cvetković
Queen Margaret University

Sažetak

Rad ispituje ideološku putanju post-socijalističke Srbije, argumentujući da je antikomunizam funkcionisao kao destruktivna politička ideologija koja je značajno potkopala socio-ekonomski razvoj zemlje i demokratsku konsolidaciju. Autor zastupa stav da su dominantni javni narativi koji teškoće savremene Srbije pripisuju „komunističkom kontinuitetu” empirijski neosnovani, imajući u vidu da Jugoslavija nikada nije bila komunistička država, te da su tržišni mehanizmi i pravni pluralizam bili postupno institucionalizovani znatno pre raspada sistema. Analiza prati kako je raspad Jugoslavije nacionalističkim političkim elitama omogućio konstruisanje antikomunizma kao legitimizujućeg okvira, čime je politika i diskurs zasnovani na dokazima efektivno zamenjeni ideološkim anti-empirizmom. Socijalistička partija Srbije identifikuje se kao ključni akter u ovoj transformaciji, napuštanjem klasnog internacionalizma u korist srpskog nacionalizma i ubrzavanjem erozije socijalističke solidarnosti i ekonomskih principa zasnovanih na radu. Rad dalje argumentuje da je prelazak sa legitimiteta zasnovanog na radu na legitimitet zasnovan na prinudi — omogućen politički kontrolisanom privatizacijom i nasilnim nacionalizmom — proizveo trajne institucionalne deficite. Ipak, nedavna zbivanja ukazuju na generacijsku preorijentaciju ka vladavini prava, transparentnosti i solidarnosti — vrednostima koje osporavaju antikomunističko ideološko nasleđe koje je oblikovalo savremenu Srbiju.

Ključne reči: ideologija, legitimacija, društvena transformacija, totalitarizam

RECEIVED: 05.05.2026.

REVISION RECEIVED: 23.05.2026.

ACCEPTED: 25.05.2026

VCvetkovic@qmu.ac.uk

INDIVIDUALNE POSLEDICE IZLOŽENOSTI MOBINGU NA RADNOM MESTU^{1*}

Petar Čolić²

Departman za prevenciju i tretman poremećaja ponašanja, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu, Srbija (doktorand)

Apstrakt

Među različitim stresorima u savremenom radnom okruženju, izdvaja se mobing. Mobing predstavlja sistematsko i ponavljano zlostavljanje na radnom mestu, pri čemu se negativna ponašanja javljaju jednom nedeljno tokom perioda od najmanje šest meseci. Kao oblik kontinuirane viktimizacije, može ostaviti ozbiljne i višestruke posledice po funkcionisanje zaposlenog. Cilj rada je da, kroz pregled literature, pruži integrisani prikaz posledica mobinga, te da ukaže na njihovu međusobnu povezanost i implikacije po individualno funkcionisanje. Ovaj rad ima karakter narativnog pregleda i zasniva se na analizi i sistematizaciji relevantne naučne literature koja se bavi individualnim posledicama mobinga. Psihološke posledice obuhvataju narušeno samopouzdanje, promenu slike o sebi, gubitak osećaja kontrole i poverenja, emocionalnu iscrpljenost, kao i razvoj mentalnih problema poput depresije, anksioznih poremećaja, posttraumatskog stresnog poremećaja (PTSP), sindroma sagorevanja, pa čak i suicidalnih ideja. Somatske posledice ogledaju se u psihosomatskim simptomima, poremećajima spavanja i razvoju telesnih poremećaja povezanih sa hroničnim stresom. Profesionalne posledice uključuju pad radne efikasnosti, profesionalnog samopoštovanja, izostanke i kontra-produktivna radna ponašanja. Socijalne posledice se ispoljavaju kroz narušavanje porodičnih, partnerskih i prijateljskih odnosa, socijalnu izolaciju, stigmatizaciju i gubitak podrške. Nalazi literature ukazuju da se posledice mobinga često prepliću, dugoročnog su efekta i prevazilaze radni kontekst. Rad ukazuje na to da se posledice mobinga ne javljaju izolovano, već se međusobno prepliću i oblikuju kroz radni, organizacioni i socijalni kontekst u kojem se viktimizacija odvija.

Ključne reči: mobing, viktimizacija, posledice, radno okruženje

¹ * Autor za korespondenciju: petarcolic.ub@gmail.com

Rad citirati kao: Čolić, P. (2026). Individualne posledice izloženosti mobingu na radnom mestu. *Godišnjak za sociologiju* 22(36), 25-43

² **  <https://orcid.org/0009-0003-8255-3564>

Uvod

Savremeno radno okruženje, pored profesionalnih zahteva, sve češće predstavlja izvor hroničnog psihosocijalnog stresa, među kojima se posebno izdvaja mobing. Mobing se definiše kao sistematsko i ponavljano psihološko zlostavljanje koje se ispoljava kroz kontinuiranu neprijateljsku ili neetičku komunikaciju usmerenu ka pojedincu, pri čemu se ovakvo ponašanje javlja najmanje jednom nedeljno tokom perioda od najmanje šest meseci (Gligorić, 2021; Jašarević, 2024). Za razliku od povremenih konflikata, mobing predstavlja oblik kontinuirane viktimizacije, ponašanje usmereno na nanošenje štete i/ili prisilu, koje se razvija kao proces u kome žrtva ima ograničene mogućnosti da se od takvog ponašanja zaštiti (Prebiračević i sar., 2012; Nielsen & Einarsen, 2012; Vuksanović, 2013). Iako pojedinačni akti mogu imati negativne posledice, tek njihov kumulativni efekat, u smislu intenziteta i učestalosti, predstavlja suštinsku dimenziju u razumevanju mobinga (Bartlett & Bartlett, 2011; Nielsen & Einarsen, 2012). Krajnji cilj ovakvog ponašanja jeste narušavanje dostojanstva zaposlenog, ponižavanje, obezvređivanje žrtve i izolacija, što često navodi zaposlenog na napuštanje radnog mesta (Grotto-de-Souza et al., 2022; Prebiračević i sar., 2012; Vuković, 2006). Negativna ponašanja mogu biti direktna ili indirektna, verbalna ili neverbalna, radno usmerena ili usmerena na ličnost, a često uključuju i elemente socijalne isključenosti (Aarestad et al., 2020). Radno usmeren mobing podrazumeva ponašanja koja su usmerena na radnu ulogu, zadatke i profesionalnu poziciju, poput uskraćivanja informacija koje utiču na rad zaposlenog, davanja besmislenih zadataka ili preterano zahtevnih sa nerealnim rokovima, ignorisanje stručnog mišljenja, prekomerna kontrola rada, pritisak na prava zaposlenog i sl. S druge strane, ponašanja koja su usmerena isključivo na ličnost podrazumevaju verbalne napade, ponižavanje, ismevanje, širenje glasina, ignorisanje, uvrede na račun ličnosti ili privatnog života, preterane i neosnovane kritike, neprijatne „šale“ i sl.

Mobing se odražava na svim područjima života zaposlenog i može ozbiljno ugroziti njegovo zdravlje. Iako je najveća pažnja posvećena posledicama po psihičko zdravlje, mobing može ozbiljno narušiti i fizičko zdravlje, pa i uticati na druge životne domene pojedinca, poput porodice i društvenog života. Upravo se zbog njegovih posledica po zdravlje ovom temom, pored Međunarodne organizacije rada (International Labour Organization – ILO), bave i druge organizacije poput Svetske zdravstvene organizacije (World Health Organization – WHO), Evropske agencije za bezbednost i zdravlje na radu (European Agency for Safety and Health at Work – EU-OSHA) (Malcukov, 2018). U kojoj meri će se posledice mobinga odraziti na zdravlje zaposlenog, zavisi od: intenziteta mobinga, dužine trajanja mobinga i karakteristika žrtve, ali i načina na koji tumači takva ponašanja (Bajić, 2018; Török et al., 2016).

Iako je fokus rada na individualnim posledicama mobinga, važno je naglasiti da se one ne razvijaju izvan socijalnog i organizacionog konteksta. Savremeni sociološki pristupi mobing ne posmatraju samo kao individualni ili psihološki problem, već kao fenomen koji se oblikuje kroz odnose moći, organizacionu kulturu, hijerarhiju, socijalnu kontrolu i obrasce isključivanja u radnom okruženju (Khaoui, 2026).

Posledice se odražavaju i na organizaciju, stvarajući neprijateljsko radno okruženje, narušavajući kvalitet rada zaposlenih, organizacione performanse, međuljudske odnose, čime se ugrožava dugoročna održivost organizacije (Ronha & Rodrigues, 2025).

Postojeća literatura o posledicama mobinga ukazuje na širok spektar negativnih ishoda po individualno funkcionisanje zaposlenih. Međutim, za razumevanje ovih posledica važno je sagledati ne samo njihove pojedinačne oblike, već i način na koji se one međusobno povezuju i pojačavaju. U tom smislu, cilj ovog rada je da pruži integrisani prikaz individualnih posledica mobinga, te da ukaže na njihovu međusobnu povezanost i implikacije po individualno funkcionisanje. Rad ima karakter narativnog pregleda i zasniva se na analizi i sistematizaciji relevantne naučne literature koja se bavi individualnim posledicama mobinga u radnom okruženju. Pretraga literature je sprovedena putem elektronskih baza: PubMed, ERIC, Cochrane Library i Google Scholar. Struktura rada obuhvata uvodni deo, teorijsku razradu posledica mobinga kroz psihološki, somatski, profesionalni i socijalni aspekt, te završni deo u kojem se iznose zaključci i implikacije.

Psihološke posledice

Viktimizaciju obično prati više posledica, pri čemu se psihološke posledice u manjoj ili većoj meri gotovo uvek odražavaju (Nikolić-Ristanović, 2019). Mentalna sfera zaposlenih je najčešće najviše pogođena mobingom, budući da kontakt sa agresorom izaziva snažan stres, povezan s emocionalnom iscrpljenošću, frustracijom i narušenim mentalnim zdravljem zaposlenih. (Liang, 2020; Lipińska-Grobelny, 2024). Viktimizacija menja percepciju radnog okruženja i života uopšte. Svet se doživljava kao preteći, opasan, nesiguran i preispituje se sopstvena vrednost. Kod osoba izloženih mobingu često se javljaju emocionalni, psihosomatski i psihijatrijski problemi. Reakcije su posebno izražene kada je počinitelj na poziciji moći ili kada je situacija neizbežna (Matthiesen & Einarsen, 2010). Kontinuirana viktimizacija dovodi do osećaja srama, samookrivljavanja i narušavanja ličnog dostojanstva. S obzirom na intenzitet psihološke boli i pretnju identitetu koju mobing nosi, ključno je razumeti kako pojedinci nastoje da očuvaju ili rekonstruišu sopstveni identitet u takvim okolnostima. Takva iskustva su istovremeno duboko traumatična i socijalno stigmatizujuća (Lutgen-Sandvik, 2008). Istraživanja su ukazala i na dugoročne efekte, budući da su osobe koje su doživele socijalnu isključenost na radnom mestu imale povećan rizik od ispoljavanja simptoma mentalnih poremećaja čak i nakon perioda praćenja od tri do šest godina (Loerbroks et al., 2015).

S obzirom na širinu i kompleksnost posledica mobinga, u narednom delu biće analizirani oni psihološki ishodi koji su u dosadašnjim istraživanjima najkonzistentnije povezivani sa izloženošću mobingu. Time se ne isključuje postojanje širih, pojednako značajnih posledica.

Mobing i depresija

Jedna od najčešće istraživanih psiholoških posledica mobinga na radnom mestu jeste depresija. Ona se manifestuje simptomima sniženog raspoloženja, poput tuge, gubitka interesovanja i zadovoljstva, osećaja bezvrednosti, praznine i beznađa, kao i smanjene energije i inicijative u izvršavanju radnih zadataka (Ying-Ying et al., 2020; Bajić i sar., 2018). Navedeni simptomi su često prisutni kod žrtava mobinga, što depresiju i čini njegovim čestim ishodom.

Empirijski nalazi potvrđuju visoku učestalost depresivnih poremećaja kod žrtava mobinga. Klinička studija sprovedena u Turskoj pokazala je da je 78,5% osoba koje su se obratile psihijatrijskim službama zbog mobinga imalo dijagnostikovani depresivni poremećaj (Baran Tatar & Yüksel, 2019). Slično tome, veliko populaciono istraživanje u Danskoj ukazalo je da izloženost mobingu značajno povećava rizik od razvoja depresije, pri čemu se rizik progresivno uvećava sa učestalošću zlostavljanja, dostižući gotovo desetostruko veće šanse kod često izloženih zaposlenih (Gullander et al., 2014). Ovi nalazi potvrđeni su i longitudinalnim istraživanjima, koja pokazuju da izloženost mobingu na početnom merenju predviđa porast depresivnih simptoma nakon jedne i tri godine (Loerbroks et al., 2015), dok je depresija identifikovana kao poremećaj sa najizraženijim rizikom među osobama sa iskustvom viktimizacije (Kostev et al., 2014).

Pojedine studije ukazuju i na medijatorsku ulogu depresije u odnosu između mobinga i drugih psiholoških ishoda, kao što je zadovoljstvo kvalitetom života (Yavuzer & Civilidag, 2014), dok je njena posrednička uloga potvrđena i u širem spektru psiholoških simptoma (Presti et al., 2019). Ovakvi nalazi ukazuju na složenost mehanizama kroz koje mobing deluje na mentalno zdravlje.

Dodatnu dimenziju problema predstavlja pitanje izvora zlostavljanja. Istraživanje Török i saradnika (2016) pokazalo je da su depresivni simptomi izraženiji kod zaposlenih koje zlostavljaju nadređeni, u poređenju sa onima koji su izloženi zlostavljanju od strane drugih, što ukazuje na značaj hijerarhijskog odnosa moći u intenzitetu psiholoških posledica.

Pored direktnih žrtava, negativne posledice mobinga trpe i svedoci zlostavljanja. Istraživanja ukazuju na tzv. „efekat talasa“, prema kojem i posmatrači prijavljuju viši nivo opšteg stresa i niže zadovoljstvo poslom u odnosu na zaposlene koji nisu svedočili mobingu (Matthiesen & Einarsen, 2010). Longitudinalna studija sprovedena u Švedskoj pokazala je da svedočenje mobingu predstavlja faktor rizika za razvoj depresivnih simptoma, pri čemu je posebno povećan rizik utvrđen kod žena (Emdad et al., 2013). Rizik je dodatno bio pojačan u radnim sredinama obeleženim nejasnim ulogama, osećajem neprihvaćenosti i organizacionom nestabilnošću. Budući da i svedoci trpe psihičke posledice, u ovom kontekstu govori se o fenomenu posredne viktimizacije (Nikolić-Ristanović, 2019).

Mobing i anksioznost

U kontekstu mobinga, važno je razlikovati anksioznost kao psihološki simptom ili stanje od anksioznih poremećaja, budući da istraživanja obuhvataju oba nivoa

psihičkih posledica. Pregledom relevantne literature može se uočiti da se anksioznost retko razmatra kao samostalna posledica mobinga, već se najčešće ispituje u okviru šireg spektra, zajedno sa drugim psihološkim i fizičkim poremećajima.

Verkuil i saradnici (Verkuil et al., 2015) su u svojoj meta-analizi ispitivali odnos mobinga i drugih poremećaja. Rezultati ukazuju da je izloženost mobingu na radnom mestu značajno povezana sa povećanim rizikom razvoja anksioznih poremećaja. U već pomenutom istraživanju (Presti et al., 2019), pored depresije kao medijatora, ispitivana je i anksioznost. Rezultati su pokazali da, za razliku od depresije, anksioznost posreduje ne samo odnos između mobinga i psiholoških simptoma, već i odnos između mobinga i fizičkih simptoma, što ukazuje na njen širi efekat. Studija Naumana i saradnika (Nauman et al., 2019) pokazala je da mobing na radnom mestu deluje kao psihološki stresor koji dovodi do povećanja radno-specifične anksioznosti. Povećana anksioznost potom je povezana sa pojavom nesanice, što je posredno povezano sa nižim zadovoljstvom životom zaposlenih.

Mobing i posttraumatski stresni poremećaj (PTSP)

Pored već opisanih emocionalnih reakcija, žrtve mobinga na radnom mestu prijavljuju reakcije poput potištenosti, apatije, poteškoće sa koncentracijom, konfuzijom i osećaj bespomoćnosti. Ovakve emocionalne reakcije se mogu dovesti u vezu sa simptomima PTSP, poput ponovnog proživljavanja, izbegavanja i trajnog osećaja pretnje (Rodríguez-Muñoz et al., 2010). Izloženost mobingu aktivira psihološki distres, koji može doprineti daljoj viktimizaciji i razvoju PTSP simptomatologije, stvarajući začarani krug između stresa i zlostavljanja (Poussard et al., 2022). Simptomi PTSP negativno utiču na funkcionisanje zaposlenog, dovodeći do brojnih komplikacija kao što su izbegavanje, ruminacija, problemi sa pamćenjem, koncentracijom i spavanjem, povlačenje iz ranije prijatnih aktivnosti, samoprezir i hipersenzitivnost (Chenevert et al., 2022).

U već pomenutoj studiji (Baran Tatar & Yüksel, 2019) pored značajno izražene depresije kod pacijenata, njih 71,5% ispunjavalo kriterijume za PTSP, uz čestu prisutnost komorbidnih dijagnoza. Meta-analiza Vanga i saradnika (Wang et al., 2022) pokazala je da su zaposleni koji su bili izloženi mobingu imali 2,13 puta veće izglede za rizik od PTSP. Studija Šenever i saradnika (Chenevert et al., 2022) pokazala je da konflikt uloga ne vodi direktno PTSP simptomima, već da je izloženost mobingu ključni posrednički faktor, pri čemu neuroticizam pojačava, a razvijene menadžerske kompetencije ublažavaju razvoj PTSP simptomatologije.

Mobing i sindrom sagorevanja („burn out“ sindrom)

Sindrom sagorevanja se opisuje kao sindrom koji obuhvata emocionalnu iscrpljenost, depersonalizaciju i smanjeni osećaj ličnog postignuća, a dosadašnja istraživanja dosledno ukazuju na njegovu povezanost sa izloženošću negativnim radnim iskustvima (Rossiter & Sochos, 2018). Zaposleni koji doživljavaju sagorevanje osećaju emocionalnu iscrpljenost i nizak nivo energije, kao i distanciran i negativan stav prema radu (cinizam) (Trépanier et al., 2015). Sagorevanje je rezultat dugotrajne

izloženosti stresu na radu, pri čemu interpersonalni stresori, poput mobinga, imaju posebno snažan efekat (Kim et al., 2019).

Empirijski nalazi potvrđuju ovu povezanost. Istraživanje Šir i saradnika (Shier et al., 2018), sprovedeno među zaposlenima u sistemu socijalne zaštite, pokazalo je da negativne interakcije među kolegama predstavljaju značajan prediktor sagorevanja, smanjenog zadovoljstva životom i namere napuštanja radnog mesta. Konkretno, ponašanja poput ometanja u radu, verbalnih pretnji, vikanja ili fizičke agresije bila su povezana sa izraženijom depersonalizacijom i većom namerom za napuštanje posla.

Slične rezultate pokazuje i studija Rositera i Sokosa (Rossiter & Sochos, 2018), odnosno da su različiti oblici mobinga statistički značajno povezani sa sagorevanjem. Posebno snažna povezanost zabeležena je kod radno usmerenog mobinga, uključujući neopravdano kritikovanje, omalovažavanje radnih rezultata, dodeljivanje ponižavajućih ili prekomerno zahtevnih zadataka, uskraćivanje informacija i isključivanje iz profesionalnih aktivnosti. Iako je socijalna podrška razmatrana kao zaštitni faktor, rezultati su ukazali na njenu ambivalentnu ulogu, budući da u pojedinim slučajevima nije ublažavala posledice mobinga, već je bila povezana sa višim nivoima emocionalne iscrpljenosti.

Dodatno pojašnjenje mehanizma pruža istraživanje Kim i saradnika (2019), sprovedeno na uzorku medicinskih sestara, koje je pokazalo da je izloženost mobingu najizraženije povezana sa emocionalnom iscrpljenošću i depersonalizacijom, dok povezanost sa smanjenim osećajem ličnog postignuća nije bila statistički značajna. Ovakav nalaz ukazuje da mobing primarno deluje kroz hronično emocionalno preopterećenje i postupno trošenje psiholoških resursa, što predstavlja centralnu dimenziju sindroma sagorevanja.

Mobing i suicidalne ideje

Iako se u istraživanjima najčešće mobing povezivao sa posledicama poput depresije, anksioznosti, PTSP, tek poslednjih godina važno mesto zauzimaju suicidalne ideje. Suicidalne ideje podrazumevaju prisustvo misli, ideja ili ruminacija koje prethode pokušaju samoubistva ili izvršenju samoubistva (Kabir et al., 2023), a istovremeno se mogu posmatrati i kao oblik povlačenja iz radne uloge (Follmer & Follmer, 2021).

Longitudinalni i kohortni podaci dosledno potvrđuju da je izloženost mobingu značajan prediktor suicidalnih ideja i ponašanja. Nielsen i saradnici (Nielsen et al., 2015) su u trotalasnoj populacionoj studiji na 1846 zaposlenih pokazali da mobing prethodi razvoju suicidalnih ideja, pri čemu su izloženi zaposleni imali približno dvostruko veći rizik u odnosu na neizložene. Slične nalaze pruža sistematski pregled Liča i saradnika (Leach et al., 2017), gde je većina uključenih studija potvrdila pozitivnu povezanost, a longitudinalna istraživanja pokazala da se povećani rizik može zadržati i dve do pet godina nakon izlaganja. Dalje, australijska kohortna studija (Leach et al., 2020) pokazala je da i aktuelno i prethodno iskustvo mobinga ostaje značajan prediktor suicidalnih ideja i nakon kontrole drugih stresora, dok je velika prospektivna studija u Danskoj (Conway et al., 2022), na uzorku od 98 330 zapo-

slenih, utvrdila povezanost mobinga sa povećanim rizikom pokušaja suicida i smrti usled suicida.

Razmere problema dodatno potvrđuje meta-analiza Luo i saradnika (Luo et al., 2023), koja pokazuje da osobe izložene mobingu imaju približno dvostruko veći rizik od suicidalnih ideja i gotovo trostruko veći rizik suicidalnog ponašanja. Najnovija studija Kima i saradnika (Kim et al., 2025), sprovedena na 12 541 zaposlenom, pokazala je da je povezanost mobinga sa suicidalnim idejama i pokušajima suicida prisutna i kod osoba sa depresijom i kod onih bez depresije, što ukazuje da depresivna simptomatologija ne objašnjava u potpunosti ovaj odnos. Dodatno, iako žene češće prijavljuju mobing, jača povezanost između mobinga i suicidalnih ideja utvrđena je kod muškaraca, što potvrđuju i nalazi Konveja i saradnika (Conway et al., 2022).

Psihološke posledice mobinga predstavljaju najčešće istraživani segment među individualnim posledicama, što je i razumljivo, budući da se izloženost mobingu prvenstveno povezuje sa narušenim mentalnim zdravljem. Ipak, takva istraživačka usmerenost nosi i određeno ograničenje. Ukoliko se posledice mobinga posmatraju pretežno kroz psihopatološke ishode, postoji rizik da se iskustvo žrtve svede na simptome, dok se manje vidljivim čine socijalni odnosi, hijerarhija moći, organizaciona kultura i reakcije okruženja koje doprinose nastanku, trajanju i intenzitetu tih posledica. Zbog toga psihološke posledice treba razumeti kao centralan, ali ne i dovoljan nivo analize individualnog iskustva mobinga.

Somatski problemi

Negativne emocionalne reakcije nastale usled hroničnog stresa u radnom okruženju mogu dovesti do razvoja somatskih simptoma (Djurković et al., 2006). Dugotrajna izloženost mobingu može dovesti do promena psihofiziološke ravnoteže organizma. Psihosomatske tegobe povezane sa mobingom mogu se razumeti kroz dve grupe ispoljavanja. Prvu čine *somatoformne tegobe*, odnosno telesni simptomi bez jasno utvrđene organske osnove, ali povezani sa psihološkim stresom, poput bolova u stomaku, mučnine, bolova u grudima, lupanja srca, mišićne napetosti i tenzionih glavobolja. Drugu grupu čine *psihosomatski poremećaji*, kod kojih psihički faktori mogu doprineti razvoju ili pogoršanju konkretnih telesnih oboljenja, poput čira na želucu, astme, povišenog krvnog pritiska, bolesti srca ili kožnih promena. Ove manifestacije dovode se u vezu sa dugotrajnošću stresnog događaja i nemogućnošću primene adekvatnih strategija suočavanja (Kaplan & Sadock, 1998, prema Vuksanović, 2013; Galleta et al., 2019).

Situacije mobinga se opisuju kao nekontrolisane i prolongirane negativne okolnosti koje mogu podstaći trajnu kognitivnu i fiziološku aktivaciju, što može dovesti do poremećaja fiziološke ravnoteže, uključujući povećanje nivoa kortizola, poremećaje sna i opštu fizičku iscrpljenost (Park & Ono, 2016). Empirijski nalazi studije Parka i Ona (Park & Ono, 2016) ukazuju da je izloženost mobingu povezana sa psihosomatskim simptomima i fiziološkim reakcijama na stres, poput hiperpobudnosti i pojačane fiziološke reaktivnosti.

Takaki i saradnici (2013) ispitivali su povezanost mobinga i uznemiravanja na radnom mestu sa pojavom somatskih simptoma, uključujući glavobolju, ukočenost vrata i ramena, kao i bol u zglobovima. Rezultati su pokazali da su negativna ponašanja na radnom mestu usmerena na ličnost, ponašanja usmerena na radne zadatke i seksualno uznemiravanje bili značajno povezani sa različitim vrstama fizičkog bola. Takođe, u studiji (Ciby & Raya, 2018) utvrđeno je da negativne emocije delimično posreduju u ovom odnosu, ali da efekat mobinga na fizičko zdravlje ostaje statistički značajan i nakon njihove kontrole. Ovi rezultati ukazuju da somatske posledice mobinga ne mogu biti u potpunosti objašnjene psihološkim distresom, već sugerišu postojanje direktnih psihofizioloških mehanizama delovanja. Rezultati studije na ovu temu, koju su sprovedi Jun i Kang (Yun & Kang, 2018), pokazali su da je izloženost mobingu imala značajan direktan efekat na simptomatologiju, poput umora, glavobolje i gastrointestinalnih tegoba.

Poremećaj spavanja je široko rasprostranjen kako u opštoj, tako i u radnoj populaciji. Nesanica se javlja kao najčešći oblik, kao i učestalije konzumiranje tableta za spavanje. Posebno je istaknuta uloga ruminacije, odnosno intruzivne i emocionalno negativno obojene misli, u ovom slučaju o radnim iskustvima. Razmišljanje o poslu tokom slobodnog vremena ne mora nužno biti negativno, u nekim slučajevima može imati i podsticajan ili konstruktivan karakter. Međutim, ruminacija postaje problem kada narušava zdravlje i blagostanje (Rosario-Hernández et al., 2018). U prilog ovome govore i rezultati Rosarija-Hernandeza i saradnika (Rosario-Hernández et al., 2018), koji su pokazali da je mobing negativno povezan sa kvalitetom sna, pri čemu afektivna ruminacija posreduje ovaj odnos, dok psihološko distanciranje od posla deluje zaštitno. Na taj način, nemogućnost mentalnog „isključivanja“ od radnog stresa produžava fiziološku i emocionalnu aktivaciju organizma, otežavajući proces oporavka žrtve.

Somatske posledice potvrđuju da se psihološki stres ne zadržava samo na nivou subjektivnog doživljaja, već se može ispoljiti kroz telesne simptome i promene u svakodnevnom funkcionisanju. One predstavljaju i vezu između psiholoških i profesionalnih posledica. Narušeno fizičko zdravlje može dodatno smanjiti radnu efikasnost, povećati izostanke i otežati oporavak od viktimizacije. Ipak, u tumačenju ovih nalaza potreban je oprez, jer se istraživanja o posledicama mobinga često oslanjaju na podatke zasnovane na samoproceni, što može uticati na izvođenje zaključaka o odnosu između mobinga i zdravstvenih posledica (Nielsen & Einarsen, 2012). Zbog toga su istraživanja sa objektivnijim zdravstvenim pokazateljima važna za potpunije razumevanje somatskih posledica mobinga.

Profesionalne posledice

Među psihosocijalnim faktorima povezanim sa radnim okruženjem, izloženost mobingu identifikovana je kao značajan faktor rizika za bolovanje, ali i za isključenje iz radnog kolektiva, pa čak i iz radnog života u celini (Aarestad et al., 2020). Ove posledice ukazuju da mobing ima direktan uticaj na profesionalnu stabilnost zaposlenog.

Budući da je mobing često suptilan i doživljava se „u tišini“, neretko ostaje nevidljiv (Grotto-de-Souza et al., 2022). Prikriveni oblici mobinga mogu dovesti do toga da žrtve takva ponašanja tumače kao uobičajene radne zahteve (Olaleye & Lekunze, 2024). Iako se ponekad razmatra mogućnost da određeni oblici pritiska mogu privremeno podstaći performanse, ne može se zanemariti činjenica da mobing u velikoj meri negativno utiče na radnu produktivnost.

Na individualnom nivou, zaposleni izloženi mobingu iskazuju niže zadovoljstvo poslom, manju produktivnost i manju posvećenost organizaciji, češće prave greške, imaju poteškoće sa koncentracijom, češće izostaju sa posla i napuštaju isti (Erdi et al., 2019; Jie et al., 2024; Olaleye & Lekunze, 2024). Zaposleni postepeno gubi veru u sebe i počinje sebe da doživljava kao nedovoljno sposobnog (Divincová & Siváková, 2014). Posledice se odražavaju i na profesionalno samopoštovanje, odnosno na način na koji zaposleni procenjuje sopstvenu vrednost, kompetentnost i značaj profesije kojom se bavi (Cengiz et al., 2018). Percepcija nedostatka priznanja za produktivnost i posvećenost, udružena sa izostankom finansijske stimulacije, dovodi radnika u ranjiv položaj i narušava psihološki ugovor. Dugoročno, takva situacija rezultira učestalim izostancima, fluktuacijom zaposlenih, pogoršanjem radnog učinka, nezadovoljstvom i smanjenjem osećaja blagostanja (Grotto-de-Souza et al., 2022). Radno mesto se tada doživljava kao neprijatno, ali mnogi zaposleni ipak ostaju u takvom okruženju, jer ne veruju u postojanje alternative (Divincová & Siváková, 2014).

Pored smanjenog radnog učinka, mobing je povezan i sa porastom kontraproduktivnih radnih ponašanja, odnosno ponašanja kojima zaposleni nanose štetu kolegama ili organizaciji, poput namernog usporavanja rada, povlačenja iz radnih aktivnosti ili otvorenog i prikrivenog neprijateljskog ponašanja (Devonish, 2013; Peng et al., 2016). Ovakva ponašanja mogu predstavljati reakciju na doživljaj nepravednog tretmana. Česti su i problemi u komunikaciji sa drugima, od agresivne do preterano formalne i rezervisane komunikacije, što dodatno doprinosi izolaciji zaposlenog (Divincová & Siváková, 2014). Izloženost mobingu povezuje se i sa smanjenjem organizacionog građanskog ponašanja, odnosno dobrovoljnih aktivnosti koje doprinose funkcionisanju tima i organizacije (Devonish, 2013). S druge strane, zaposleni mogu osećati pritisak da se prilagode, te ispoljavati lažna ponašanja i pretvarati se da prihvataju vrednosti drugih članova, kako bi izbegli socijalnu izolaciju ili unapredili svoj radni status. Ovaj fenomen naziva se „fasade konformizma“ (Liang, 2020).

Profesionalne posledice mobinga ne treba svoditi samo na merljive pokazatelje radnog učinka, izostanaka ili fluktuacije zaposlenih. One zahvataju i profesionalni identitet pojedinca, odnosno način na koji zaposleni doživljava sopstvenu kompetentnost, vrednost i mesto u radnom kolektivu. Iz sociološke perspektive, radno mesto nije samo prostor obavljanja zadatka, već i prostor priznanja, statusa, pripadnosti i socijalne vidljivosti. Mobing narušava profesionalni i socijalni status žrtve, a kroz stigmatizaciju, isključivanje i narušavanje reputacije dovodi do promene njenog položaja u radnom kolektivu (Khaoui, 2026). Kada je zaposleni izložen omalovažavanju rada, uskraćivanju informacija, isključivanju iz komunikacije ili narušavanju ugleda, posledice se ne ispoljavaju samo kroz slabiji učinak, već i kroz slabljenje profesionalnog samopouzdanja i osećaja pripadnosti radnoj zajednici.

Socijalne posledice

Socijalne posledice mobinga predstavljaju važnu dimenziju individualnog funkcionisanja, jer se ne odnose samo na odnose u porodici i van radnog mesta, već i na položaj pojedinca u mreži socijalnih odnosa. One se mogu ispoljiti kroz socijalnu izolaciju, stigmatizaciju, povlačenje iz interakcija sa kolegama i prijateljima, gubitak podrške i otežano prilagođavanje društvenim situacijama. U tom smislu, mobing ne narušava samo psihološko stanje žrtve, već i njen osećaj pripadnosti, prihvaćenosti i socijalne sigurnosti (Jašarević i sar., 2024). Ovaj fenomen je najbolje objašnjen preko modela prelivanja (Crossover model), koji objašnjava procese u kojima stres ili negativna iskustva iz jednog životnog domena utiču na funkcionisanje u drugom domenu. Kada je u pitanju mobing, emocionalna napetost i stres ne ostaju ograničeni na radni kontekst, već se prenose u porodični i društveni život (Liang, 2020).

Porodično funkcionisanje

Negativna iskustva na poslu mogu se „preliti“ u porodičnu sferu, narušavajući kvalitet porodičnog funkcionisanja. Žrtve, zaokupljene bolom i emocionalnom iscrpljenošću, često imaju poteškoće u komunikaciji, te dolazi do povlačenja iz socijalnih interakcija. Kod kuće su često povučene, te ih članovi porodice doživljavaju kao emocionalno nedostupne i distancirane. Reakcije okoline, poput poricanja ili minimiziranja problema, dodatno produbljuju osećaj izolacije (Jie et al., 2024; Ng, 2019; Pellegrini et al., 2018). S druge strane, neretko je prisutna i agresivna komunikacija i iniciranje konflikata, što dodatno može uticati na povlačenje porodice i gubitak podrške (Vuksanović, 2013). Na sličan način, Duffy i Sperry (2007) ukazuju da posledice mobinga ne ostaju ograničene na žrtvu, već se prenose i na članove porodice. Promene u obrascima komunikacije, emocionalnom izražavanju, povećanoj razdražljivosti i negativnosti mogu opteretiti i prethodno stabilne porodične odnose. Autori posebno ističu da preokupiranost iskustvom mobinga može dovesti ili do povlačenja i smanjene komunikacije, ili do stalnog vraćanja na iskustvo zlostavljanja, pri čemu mobing postepeno počinje da zauzima centralno mesto u svakodnevnom funkcionisanju žrtve i porodice.

Kada su u pitanju bračni odnosi, intenzivne negativne emocije izazvane mobingom mogu dovesti do češćih konflikata sa partnerom, čak i oko trivijalnih pitanja, usled promena raspoloženja (Ng, 2019). Pellegrini i saradnice (Pellegrini et al., 2018) su sprovele kvalitativno istraživanje na uzorku od tri žene koje su bile žrtve mobinga i njihovih supruga, putem polustrukturisanih intervjua i izrade genograma. Rezultati su pokazali da mobing menja bračnu dinamiku, dovodeći do emocionalne distance, konflikata, smanjenja intimnosti i seksualnog zadovoljstva, pa čak i do povećanog rizika razvoda braka. Takođe, istaknuto je da reakcija i podrška partnera značajno utiču na način suočavanja sa stresom. Posledice mobinga prevazilaze individualni nivo i destabilizuju čitav porodični sistem, pri čemu porodica može biti i pogođena, ali i predstavljati važan zaštitni resurs. Navedene nalaze potvrđuju i nalazi i kvantitativnog istraživanja koje je sproveo Liang (Liang, 2020) na uzorku od 569 bračnih

parova, gde je utvrđeno da je mobing na radnom mestu značajno povezan sa konfliktom rad – porodica, pri čemu psihološki stres ima medijatorsku ulogu u ovom odnosu. Ovi nalazi empirijski potvrđuju model prelivanja stresa, ukazujući da mobing predstavlja faktor rizika ne samo za individualno funkcionisanje, već i za stabilnost porodičnog sistema.

Stres izazvan mobingom, može uticati na sposobnost pojedinca da preuzima porodične obaveze, kao što je briga o deci, provođenje slobodnog vremena sa njima, pomoć u izradi školskih zadataka i sl. (Liang, 2020). Takođe, deca su i svedoci bračnih konflikata. Deca koja odrastaju u porodicama sa učestalim konfliktima češće ispoljavaju poteškoće u socijalnom, emocionalnom i bihevioralnom funkcionisanju. Ovu pretpostavku potvrđuju i zapadna istraživanja koja su ispitivala uticaj radnog stresa na roditeljstvo, a koja pokazuju da su roditelji izloženi hroničnom radnom stresu skloniji kontrolisanju dece, pri čemu su odnosi roditelj – dete obeleženi manjom kohezijom i većim stepenom konflikata (Ng, 2019).

Prikazani nalazi jasno pokazuju da se posledice mobinga ne zadržavaju samo na inidivudalnom nivou, već se reflektuju i na porodičnu dinamiku pojedinca. Iz perspektive sistemskog porodičnog modela, stres kojem je izložen jedan član destabilizuje čitav porodični sistem, jer posledice ne trpi samo žrtva već i drugi članovi porodice (Pellegrini et al., 2018), te su kod članova najčešće prisutne psihološke i somatske posledice (Erdiș et al., 2019). Takođe, ovi nalazi otvaraju mogućnost da se porodica u kontekstu mobinga posmatra na dva nivoa. Prvi se odnosi na porodicu kao prostor u koji se prenose posledice radne viktimizacije, kroz promene u komunikaciji, emocionalnu distancu, konflikte, narušavanje intimnosti i promene u porodičnim ulogama. Drugi nivo odnosi se na porodicu kao mogući izvor podrške u procesu suočavanja, što je posebno važno imajući u vidu da reakcija i podrška partnera mogu uticati na način nošenja sa stresom.

Društveni život

Mobing na radnom mestu može se posmatrati kao oblik socijalnog odbacivanja, jer podrazumeva negativne reakcije drugih koje narušavaju doživljaj sopstvene vrednosti i osećaj pripadnosti grupi. Takvo iskustvo ugrožava osnovne psihološke potrebe za socijalnim identitetom, statusom i prihvaćenošću. U odgovoru na odbacivanje, pojedinci mogu reagovati jačanjem postojećih odnosa, agresivnim ponašanjem ili povlačenjem iz socijalnih interakcija (Pauksztat & Salin, 2020). U kontekstu društvenog života posebno su značajne izolacija i stigmatizacija: žrtva se može povući iz interakcija sa kolegama i prijateljima kako bi se zaštitila od daljeg maltretiranja, dok izostanak podrške kolega može dodatno pojačati osećaj odbačenosti i otežati prilagođavanje socijalnim odnosima (Jašarević i sar., 2024).

Kao i u porodičnom kontekstu, posledice mobinga se mogu odraziti i na društveni život zaposlenog, odnosno na njegovu percepciju kvaliteta odnosa sa drugima. Dugotrajna izloženost mobingu može dovesti i do smanjenja poverenja u druge, povećane osetljivosti na odbacivanje, kao i do agresivnije komunikacije sa prijateljima. Preokupiran problemom na poslu, pojedinac može emotivno opteretiti svoje prija-

telje, koji se vremenom mogu povlačiti i izbegavati ga (Vuksanović, 2013). S druge strane, socijalna podrška može predstavljati i značajan zaštitni faktor. Neki empirijski nalazi ukazuju da izloženost mobingu može dovesti i do jačanja prijateljskih veza unutar organizacije, što se tumači kao pokušaj obnove osećaja pripadnosti i socijalne podrške (Pauksztat & Salin, 2020). Povezanost između podrške od strane prijatelja i ublažavanja simptoma emocionalne iscrpljenosti usled mobinga, potvrđena je u studiji Garsije i saradnika (García et al., 2021). Time se socijalna podrška nameće kao važan resurs za suočavanje, koji može uticati na način na koji pojedinac doživljava, obrađuje i prevazilazi posledice mobinga.

Zaključak

Pregled literature ukazuje da mobing predstavlja oblik kontinuirane viktimizacije čije se posledice ispoljavaju u različitim domenima individualnog funkcionisanja. Iako se psihološke, somatske, profesionalne i socijalne posledice mogu analitički posmatrati odvojeno, važno je istaći da se one međusobno prepliću. Psihološki stres može se odraziti na fizičko zdravlje, radnu efikasnost i odnose sa drugima, dok narušeno fizičko zdravlje, nedostatak profesionalnog samopoštovanja, nesigurnost i socijalna izolacija mogu dodatno pojačati psihološke posledice.

Psihološke posledice imaju posebno mesto, s obzirom na to da se promene najpre dešavaju na mentalnom nivou. Depresivnost, anksioznost, traumatske reakcije, sagorevanje i suicidalne ideje ukazuju da mobing može duboko narušiti osećaj samokontrole, sigurnosti i lične vrednosti. Istovremeno, somatske posledice pokazuju da se taj stres ne zadržava samo na psihološkom nivou, već se može ispoljiti kroz telesne tegobe, poremećaje spavanja, iscrpljenost i druge zdravstvene probleme. Dalje, kada je u pitanju funkcionisanje u radnom okruženju, posledice mobinga ne ogledaju se samo u smanjenoj produktivnosti, izostancima ili nameri napuštanja posla, već zahvataju i profesionalni identitet pojedinca, odnosno način na koji zaposleni doživljava sopstvenu vrednost i mesto u radnom kolektivu. Poseban značaj imaju socijalne posledice, jer one pokazuju da se efekti mobinga ne završavaju unutar radnog mesta niti samo na psihološkom nivou pojedinca. Posledice se neretko mogu preneti na porodične i partnerske odnose, roditeljsku ulogu, prijateljske veze i širi društveni život. Socijalna izolacija, stigmatizacija, gubitak poverenja i smanjenje dostupne podrške mogu dodatno otežati suočavanje sa mobingom. Istovremeno, podrška porodice, partnera, prijatelja i kolega može imati zaštitnu ulogu, zbog čega socijalni odnosi predstavljaju i prostor u kojem se posledice mobinga mogu ublažiti ili dodatno produbiti.

Iz ovakvog razumevanja individualnih posledica mobinga proizilazi da mere podrške i prevencije moraju biti usmerene na više nivoa. Polazeći od psiholoških posledica, važno je pravovremeno prepoznavanje emocionalnog stresa i dostupnost stručne podrške. Imajući u vidu somatske posledice, mobing treba posmatrati i kao pitanje očuvanja fizičkog zdravlja zaposlenih, naročito kada se posledice ispoljavaju kroz poremećaje spavanja, hronični umor ili druge stresom uslovljene tegobe.

Budući da mobing narušava i profesionalno funkcionisanje, mere treba da obuhvate zaštitu profesionalnog statusa zaposlenog, sprečavanje daljeg obezvređivanja i jasne procedure reagovanja u radnom kolektivu. Konačno, s obzirom na socijalne posledice, posebno su važne mere koje sprečavaju izolaciju i stigmatizaciju žrtve i jačaju dostupnost podrške porodice, kolega i šireg okruženja. U tom kontekstu važno je osvrnuti se i na rizik od sekundarne viktimizacije, koja se može javiti kroz okrivljavanje žrtve, minimiziranje njenog iskustva ili neadekvatan odgovor okruženja i institucija. Iako su reakcije na mobing individualne, odgovornost za prevenciju i zaštitu ne može biti prebačena na žrtvu. Upravo se u tome ogleda važna uloga organizacija, u stvaranju bezbednog radnog okruženja, kroz jasno definisane formalne mehanizme prevencije i zaštite, ali i kroz razvoj organizacione kulture u kojoj se ponižavanje, stigmatizacija, isključivanje i drugi neprihvatljivi oblici ponašanja ne tolerišu.

Doprinos ovog rada ogleda se u integrativnom sagledavanju individualnih posledica mobinga kroz psihološki, somatski, profesionalni i socijalni aspekt. Takav pristup omogućava da se posledice ne posmatraju izolovano, već kao međusobno povezane dimenzije individualnog funkcionisanja koje nastaju u konkretnom radnom i socijalnom kontekstu. Ograničenje rada proizilazi iz njegovog narativnog karaktera, budući da ne predstavlja sistematski pregled literature niti meta-analizu, pa ne omogućava širi obuhvat studija i precizniju procenu efekata.

Posledice mobinga se ne mogu posmatrati samo kao teškoće koje pogađaju samo pojedinca, već i kao proces narušavanja njegovih odnosa sa kolegama, porodičnih, bračnih i širih socijalnih odnosa. Patnja žrtve se ne može odvojiti od karakteristika radnog kolektiva, organizacione kulture, odnosa moći, (ne)dostupnosti podrške i izolacije. Takav pristup doprinosi potpunijem razumevanju mobinga kao iskustva koje se ispoljava na individualnom nivou, ali nastaje, traje i produbljuje se u konkretnom socijalnom kontekstu. Na kraju, važno je istaći da postojeća literatura pruža najviše nalaza o psihološkim posledicama, a potom i zdravstvenim, dok je socijalnim posledicama posvećena manja pažnja. U tom smislu je najveća praznina u literaturi identifikovana kada je u pitanju društveni život zaposlenog, kao poseban aspekt socijalnih posledica. Zbog toga bi buduća istraživanja trebalo da veću pažnju posvete upravo promenama u društvenom životu nakon iskustva mobinga, posebno procesima socijalnog povlačenja, stigmatizacije i obnove poverenja.

Reference

- Aarestad, S.H., Einarsen, S.V., Hjemdal, O., Gjengedal, R.G.H., Osnes, K., Sandin, K., Hannisdal, M., Bjørndal, M.T., & Harris, A. (2020). Clinical Characteristics of Patients Seeking Treatment for Common Mental Disorders Presenting With Workplace Bullying Experiences. *Frontiers in Psychology, 11*, e583324. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.583324>
- Bajić, E., Mulaosmanović, N., & Hamidović, N. (2018). Mobing – uzroci i posledice. *Društvene devijacije, 3*, 608-613. <https://doi.org/10.7251/CMZ1803608B>

- Bartlett, J. E., & Bartlett, M. E. (2011). Workplace Bullying: An Integrative Literature Review. *Advances in Developing Human Resources*, 13(1), 69-84.
- Cengiz, M., Demirbag, B. C., & Yildizlar, O. (2018). The effect of mobbing in workplace on professional self-esteem of nurses. *International Journal of Caring Sciences*, 11(2), 1241-1246.
- Chenevert, M., Vignoli, M., Conway, P. M., & Balducci, C. (2022). Workplace Bullying and Post-Traumatic Stress Disorder Symptomology: The Influence of Role Conflict and the Moderating Effects of Neuroticism and Managerial Competencies. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(17), 10646. <https://doi.org/10.3390/ijerph191710646>
- Ciby, M., Raya, R.P. (2018). Workplace Bullying and Physical Ill-Health: Role of Negative Emotions and Perceived Organizational Support. In: D'Cruz, P., Noronha, E., Mendonca, A., Mishra, N. (eds) *Indian Perspectives on Workplace Bullying*. Springer, Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-13-1017-1_2
- Conway, P. M., Erlangsen, A., Grynderup, M. B., Clausen, T., Rugulies, R., Bjorner, J. B., ... & Høgh, A. (2022). Workplace bullying and risk of suicide and suicide attempts: A register-based prospective cohort study of 98 330 participants in Denmark. *Scandinavian Journal of Work, Environment & Health*, 48(6), 425-434. <https://doi.org/10.5271/sjweh.4034>
- Devonish, D. (2013). Workplace bullying, employee performance and behaviors: *The mediating role of psychological well-being*. *Employee relations*, 35(6), 630-647. <https://doi.org/10.1108/ER-01-2013-0004>
- Divincová, A., & Siváková, B. (2014). Mobbing at workplace and its impact on employee performance. *Human Resources Management & Ergonomics*, 8(2), 20-34.
- Duffy, M., & Sperry, L. (2007). Workplace Mobbing: Individual and Family Health Consequences. *The Family Journal*, 15(4), 398-404. <https://doi.org/10.1177/1066480707305069>
- Djurkovic, N., McCormack, D., & Casimir, G. (2006). Neuroticism and the psychosomatic model of workplace bullying. *Journal of Managerial Psychology*, 21(1), 73-88. <https://doi.org/10.1108/02683940610643224>
- Emdad, R., Alipour, A., Hagberg, J., & Jensen, I. B. (2013). The impact of bystanding to workplace bullying on symptoms of depression among women and men in industry in Sweden: an empirical and theoretical longitudinal study. *International Archives of Occupational and Environmental Health*, 86(6), 709-716. <https://doi.org/10.1007/s00420-012-0813-1>
- Erdis, E., Genç, O., & Aydınli, S. (2019). Mobbing on construction professionals: causes, consequences, and precautions. *International Journal of Construction Management*, 21(10), 987-996. <https://doi.org/10.1080/15623599.2019.1602579>
- Follmer, K. B., & Follmer, D. J. (2021). Longitudinal relations between workplace mistreatment and engagement – The role of suicidal ideation among employees with mood disorders. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 162, 206-217. <https://doi.org/10.1016/j.obhdp.2020.12.002>
- Galletta, D., Confuorto, M., Improta, G., Marcelli, V. (2019) The Assessment of Mobbing Damage: When the Psychological Pain Becomes Physical. *Journal of Forensic Science & Criminology*, 7(1), 101.

- García, G. M., Desrumaux, P., Ayala Calvo, J. C., & Naouële, B. (2021). The impact of social support on emotional exhaustion and workplace bullying in social workers. *European Journal of Social Work*, 25(5), 752-765. <https://doi.org/10.1080/13691457.2021.1934417>
- Gligorić, S. (2021). *Zlostavljanje na radu - ključni radnopravni aspekti* [doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu]. NaRDus. https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/18595/Disertacija_11520.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Grotto-de-Souza, J., Pohl, HH., & Aguiar-Ribeiro, D. (2022). Mobbing as a source of psychological harm in workers. *Rev Bras Med Trab*, 20(4), 670-675. <https://doi.org/10.47626/1679-4435-2022-766>
- Gullander, M., Hogh, A., Hansen, Å. M., Persson, R., Rugulies, R., Kolstad, H. A., ... & Bonde, J. P. (2014). Exposure to workplace bullying and risk of depression. *Journal of Occupational and Environmental Medicine*, 56(12), 1258-1265. <https://doi.org/10.1097/JOM.0000000000000339>
- Jašarević, M., Čamo, M., i Hadžić, A. (2024). Sociološka analiza mobinga na radnom mjestu. *Istraživanja: Časopis Fakulteta Humanističkih Nauka*, 19(1), 223-246. <https://doi.org/10.57136/2744-2500.2024.19.19.223>
- Jie Y, Mokhtar D, Abdullah NA (2024) The relationship between workplace bullying and family functioning: A systematic review. *PLoS ONE* 19(9): e0310300. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0310300>
- Kabir, H., Chowdhury, S. R., Roy, A. K., Chowdhury, S. A., Islam, M. N., Chomon, R. J., Akter, M., & Hossain, A. (2023). Association of workplace bullying and burnout with nurses' suicidal ideation in Bangladesh. *Scientific reports*, 13(1), 14641. <https://doi.org/10.1038/s41598-023-41594-4>
- Kim, E. S., Oh, D. J., Kim, J., Oh, K. S., Shin, Y. C., Shin, D., ... & Jeon, S. W. (2025). Revealing the confluences of workplace bullying, suicidality, and their association with depression. *Scientific Reports*, 15(1), 6920. <https://doi.org/10.1038/s41598-025-87137-x>
- Kim, Y., Lee, E., & Lee, H. (2019) Association between workplace bullying and burnout, professional quality of life, and turnover intention among clinical nurses. *PLoS ONE* 14(12), e0226506. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0226506>
- Khaoui, M. (2026). Sociology of Workplace Bullying (Mobbing): An Analysis of Structures and Relationships within the Work Environment. *Revista Infoacceso*, 13(1), 1459-1473.
- Kostev, K., Rex, J., Waehlert, L., Hog, D., & Heilmaier, C. (2014). Risk of psychiatric and neurological diseases in patients with workplace mobbing experience in Germany: a retrospective database analysis. *GMS German Medical Science*, 12, Doc10. <https://doi.org/10.3205/000195>
- Leach LS, Too LS, Batterham PJ, Kiely KM, Christensen H, Butterworth P. (2020). Workplace Bullying and Suicidal Ideation: Findings from an Australian Longitudinal Cohort Study of Mid-Aged Workers. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(4):1448. <https://doi.org/10.3390/ijerph17041448>
- Leach, L. S., Poyser, C., & Butterworth, P. (2017). Workplace bullying and the association with suicidal ideation/thoughts and behaviour: a systematic review. *Occupational and Environmental Medicine*, 74(1), 72-79. <https://doi.org/10.1136/oemed-2016-103726>

- Lipińska-Grobelny A. (2024). The impact of workplace harassment on the level of mental disorders: the moderating role of gender. *Current Issues in Personality Psychology*, 12(3), 202-209. <https://doi.org/10.5114/cipp/170212>
- Loerbroks, A., Weigl, M., Li, J., Glaser, J., Degen, C., & Angerer, P. (2015). Workplace bullying and depressive symptoms: a prospective study among junior physicians in Germany. *Journal of Psychosomatic Research*, 78(2), 168-172. <https://doi.org/10.1186/s12889-016-3657-x>
- Luo, Z., Wang, J., Zhou, Y., Mao, Q., Lang, B., & Xu, S. (2023). Workplace bullying and suicidal ideation and behaviour: a systematic review and meta-analysis. *Public health*, 222, 166-174. <https://doi.org/10.1016/j.puhe.2023.07.007>
- Lutgen-Sandvik, P. (2008). Intensive Remedial Identity Work: Responses to Workplace Bullying Trauma and Stigmatization. *Organization*, 15(1), 97-119. <https://doi.org/10.1177/1350508407084487>
- Malcukov, B. S. (2018). Umreženi mobing u visokoškolskim institucijama i njegove posledice na širu akademsku zajednicu u Srbiji. *Sociološki pregled*, 52(3), 886-914. <https://doi.org/10.5937/socpreg52-15492>
- Matthiesen, S.B., Einarsen, S. (2010). Bullying in the workplace: definition, prevalence, antecedents and consequences. *International Journal of Organization Theory & Behavior*, 13(2), 202-248. <https://doi.org/10.1108/IJOTB-13-02-2010-B004>
- Nauman, S., Malik, S. Z., & Jalil, F. (2019). How workplace bullying jeopardizes employees' life satisfaction: The roles of job anxiety and insomnia. *Frontiers in Psychology*, 10, 2292. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.02292>
- Ng, C.S.M. (2019). Effects of workplace bullying on Chinese children's health, behaviours and school adjustment via parenting: study protocol for a longitudinal study. *BMC Public Health* 19, 129. <https://doi.org/10.1186/s12889-019-6458-1>
- Nielsen, M. B., & Einarsen, S. (2012). Outcomes of exposure to workplace bullying: A meta-analytic review. *Work & Stress*, 26(4), 309–332. <https://doi.org/10.1080/02678373.2012.734709>
- Nielsen, M. B., Nielsen, G. H., Notelaers, G., & Einarsen, S. (2015). Workplace bullying and suicidal ideation: A 3-wave longitudinal Norwegian study. *American Journal of Public Health*, 105(11), 23-28. <https://doi.org/10.2105/AJPH.2015.302855>
- Nikolić-Ristanović, V. (2019). *Viktimologija – od žrtve do pobednika*. Prometej.
- Olaleye, B., & Lekunze, J. N. (2024). Emotional Intelligence and Psychological Resilience on Workplace Bullying and Employee Performance: A Moderated-Mediation Perspective. *Journal of Law and Sustainable Development*, 12(1), e2159. <https://doi.org/10.55908/sdgs.v12i01.2159>
- Park, J. H., & Ono, M. (2016). Effects of workplace bullying on work engagement and health: the mediating role of job insecurity. *The International Journal of Human Resource Management*, 28(22), 3202-3225. <https://doi.org/10.1080/09585192.2016.1155164>
- Pauksztat, B., & Salin, D. (2020). Targets' social relationships as antecedents and consequences of workplace bullying: a social network perspective. *Frontiers in Psychology*, 10, 3077. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.03077>

- Pellegrini, P.G., Gonçalves, J., & Tolfo, S.D.R. (2018). Repercussions of workplace bullying on marital relationships”. *Qualitative Research in Organizations and Management: An International Journal*, 13(1), 98-120. <https://doi.org/10.1108/QROM-10-2016-1431>
- Peng, Y., Chen, L., Chang, C., & Zhuang, W. (2016). Workplace bullying and workplace deviance: The mediating effect of emotional exhaustion and the moderating effect of core self-evaluations. *Employee Relations: The International Journal*, 38(5), 755-769. <https://doi.org/10.1108/ER-01-2016-0014>
- Poussard, J. M., Camuroglu, M. I., Celik, T. S., & Bingol, H. B. (2022). Workplace Bullying and Post-Traumatic Stress Disorder Symptoms: a Double Mediation Model. *International Journal of Contemporary Economics and Administrative Sciences*, 7(1), 58-74. <https://doi.org/10.5281/zenodo.6850489>
- Prebiračević, V., Jarić, D., i Ćurčić R. (2012, 20-21. april). Sprečavanje mobinga kao potreba savremenog menadžmenta [rezime saopštenja sa skupa]. 543. Međunarodni naučni skup “Menadžment, 2012”, Mladenovac, Srbija.
- Presti, A. L., Pappone, P., & Landolfi, A. (2019). The associations between workplace bullying and physical or psychological negative symptoms: anxiety and depression as mediators. *Europe's Journal of Psychology*, 15(4), 808-822. <https://doi.org/10.5964/ejop.v15i4.1733>
- Rodríguez-Muñoz, A., Moreno-Jiménez, B., Sanz Vergel, A. I., & Garrosa Hernández, E. (2010). Post-Traumatic symptoms among victims of workplace bullying: Exploring gender differences and shattered assumptions. *Journal of Applied Social Psychology*, 40(10), 2616-2635. <https://doi.org/10.1111/j.1559-1816.2010.00673.x>
- Ronha, L., & Rodrigues, R. I. (2025). Relationship Between Mobbing and Organizational Performance: Workplace Well-Being and Individual Performance as Serial Mediation Mechanisms. *Merits*, 5(1), 6. <https://doi.org/10.3390/merits5010006>
- Rosario-Hernández, E., Millán, L. V. R., Nazario, Á. R. C., Hernández, A. M., Jiménez, R. C., Rivera, Y. F., & Quiñones, G. B. (2018). The effects of workplace bullying on sleep well-being: The mediating role of rumination. *Revista Puertorriqueña de Psicología*, 29(1), 164-186.
- Rossiter, L., & Sochos, A. (2018). Workplace Bullying and Burnout: The Moderating Effects of Social Support. *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma*, 27(4), 386-408. <https://doi.org/10.1080/10926771.2017.1422840>
- Shier, M. L., Graham, J. R., & Nicholas, D. (2018). Interpersonal interactions, workplace violence, and occupational health outcomes among social workers. *Journal of Social Work*, 18(5), 525-547. <https://doi.org/10.1177/1468017316656089>
- Takaki, J., Taniguchi, T., & Hirokawa, K. (2013). Associations of Workplace Bullying and Harassment with Pain. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 10(10), 4560-4570. <https://doi.org/10.3390/ijerph10104560>
- Török, E., Hansen, Å. M., Grynderup, M. B., Garde, A. H., Høgh, A., & Nabe-Nielsen, K. (2016). The association between workplace bullying and depressive symptoms: the role of the perpetrator. *BMC public health*, 16(1), 993. <https://doi.org/10.1186/s12889-016-3657-x>

- Trépanier S., Fernet C., Austin S. (2015). A longitudinal investigation of workplace bullying, basic need satisfaction, and employee functioning. *Journal of Occupational Health Psychology*, 20(1), 105–116. <https://doi.org/10.1037/a0037726>
- Verkuil, B., Atasayi, S., & Molendijk, M. L. (2015). Workplace bullying and mental health: a meta-analysis on cross-sectional and longitudinal data. *PLoS one*, 10(8), e0135225. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0135225>
- Vuković, D. (2006). Mobing na radnom mestu. *Temida* 9(4), 3-10. <https://doi.org/10.2298/TEM0604003V>
- Vuksanović, M. R. (2013). Posledice mobinga i mogućnosti njihovog merenja. *Temida*, 16(3-4), 135-148. <https://doi.org/10.2298/TEM1304135V>
- Wang, J., Zeng, Q., Wang, Y., Liao, X., Xie, C., Wang, G., & Zeng, Y. (2022). Workplace violence and the risk of post-traumatic stress disorder and burnout among nurses: A systematic review and meta-analysis. *Journal of nursing management*, 30(7), 2854-2868. <https://doi.org/10.1111/jonm.13809>
- Yavuzer, Y., & Civilidag, A. (2014). Mediator Role of Depression on the Relationship Between Mobbing and Life Satisfaction of Health Professionals. *Dusunen Adam Journal of Psychiatry and Neurological Sciences*, 27(2), 115-125. <https://doi.org/10.5350/DAJPN2014270203>
- Ying-Ying, K. O., Yi, L. I. U., Chi-Jane, W. A. N. G., Hsiu-Yun, L. I. A. O., Yu-Mei, L. I. A. O., & Hsing-Mei, C. H. E. N. (2020). Determinants of workplace bullying types and their relationship with depression among female nurses. *Journal of Nursing Research*, 28(3), 92. <https://doi.org/10.1097/JNR.0000000000000367>
- Yun, S., & Kang, J. (2018). Influencing factors and consequences of workplace bullying among nurses: a structural equation modeling. *Asian Nursing Research*, 12(1), 26-33. <https://doi.org/10.1016/j.anr.2018.01.004>

INDIVIDUAL CONSEQUENCES OF EXPOSURE TO WORKPLACE BULLYING

Petar Čolić

Department of Prevention and Treatment of Behavioral Disorders, Faculty of Special Education and Rehabilitation, University of Belgrade, Serbia (PhD student)

Abstract

Among the various stressors present in the contemporary work environment, workplace bullying stands out as particularly significant. Workplace bullying refers to systematic and repeated mistreatment in the workplace, whereby negative behaviors occur at least once a week over a period of no less than six months. As a form of continuous victimization, it can have serious and multiple consequences for employees' functioning. The aim of this paper is to provide an integrated overview of the consequences of workplace bullying and to highlight their interrelatedness and implications for individual functioning. This study adopts a narrative review approach and is based on the analysis and systematic examination of relevant scientific literature addressing the individual

consequences of workplace bullying. Psychological consequences include diminished self-esteem, changes in self-perception, loss of a sense of control and trust, emotional exhaustion, as well as the development of mental health problems such as depression, anxiety disorders, post-traumatic stress disorder (PTSD), burnout syndrome, and even suicidal ideation. Somatic consequences are reflected in psychosomatic symptoms, sleep disturbances, and the development of physical disorders associated with chronic stress. Professional consequences include decreased work efficiency, reduced professional self-esteem, absenteeism, and counterproductive work behaviors. Social consequences are manifested through the disruption of family, partner, and friendship relationships, social isolation, stigmatization, and loss of support. The findings indicate that the consequences of workplace bullying do not occur in isolation, but are interrelated and influenced by the broader work, organizational, and social context in which victimization takes place.

Keywords: workplace bullying, victimization, consequences, work environment

RECEIVED: 27.04.2026.

REVISION RECEIVED: 19.05.2026.

ACCEPTED: 20.05.2026.

petarcolic.ub@gmail.com

RADNA REINTEGRACIJA BIVŠIH OSUĐENIKA – EVROPSKE PRAKSE I IZAZOVI U SRBIJI^{1*}

Dorđe Nedeljković^{**},

Departman za socijalnu politiku i socijalni rad, Filozofski fakultet, Univerzitet u
Nišu, Srbija

Apstrakt

Zaposlenje je ključni faktor uspešne reintegracije bivših osuđenika, uprkos barijerama kao što su zakonska ograničenja, stigmatizacija i nepovoljni stavovi poslodavaca. Ovaj rad ispituje probleme nezaposlenosti ove populacije i institucionalne odgovore kroz programe podrške zapošljavanju u Danskoj, Francuskoj, Velikoj Britaniji, Poljskoj i Srbiji, uz dodatnu analizu specifičnih instrumenata u SAD-u, Hrvatskoj i Turskoj. Cilj rada je da se, pomoću komparativne analize, identifikuju mere podrške, klasifikuju modeli postpenalne politike i razmotre mogućnosti unapređenja stanja u Republici Srbiji, sa posebnim osvrtom na mehanizme subvencionisanja, osiguranja od rizika i zakonskih kvota. Korišćene su komparativna i normativna metoda. Rezultati pokazuju da svaka država primenjuje različite modele – od univerzalno-aktivacionih do restriktivnih, uključujući mere poput novčanih naknada, savetovanja i subvencija. Republika Srbija ima osnovni pravni okvir, ali bez ciljane podrške i razvijene statistike, što je približava poljskom modelu, uz izraženije operativne nedostatke. Zaključak je da je za održivu integraciju na tržište rada neophodno razviti specifične programe i ojačati međusektorsku saradnju.

Ključne reči: bivši osuđenici, nezaposlenost, programi zapošljavanja, komparativni prikaz, Republika Srbija

Uvod

Proces reintegracije bivših osuđenika uglavnom je praćen brojnim izazovima, a njegov uspeh zavisi od mnogobrojnih faktora poput ostvarivanja stabilnog zaposlenja, pristupa socijalnim davanjima, adekvatnog smeštaja, dostupnosti tretmanskih

¹ * Autor za korespondenciju: djordje.nedeljkovic@filfak.ni.ac.rs

Ovo istraživanje podržalo je Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije (Ugovor br. 451-03-34/2026-03/200165).

Rad citirati kao: Nedeljković, Đ. (2026). Radna reintegracija bivših osuđenika - evropske prakse i izazovi u Srbiji. *Godišnjak za sociologiju* 22(36), 45-59

^{**}  <https://orcid.org/0009-0004-8207-2119>

programa, podrške porodice, zdravstvene zaštite, kao i pozitivnog iskustva uslovne slobode (Pogrebin, West-Smith, Walker & Prabha Unnithan, 2014). Pitanje uspešne reintegracije bivših osuđenika dobilo je na značaju pomeranjem fokusa kaznene politike sa represivnih mera ka rehabilitaciji kao sredstvu za smanjenje recidivizma. Savremena rehabilitacija, kroz negovanje lične odgovornosti, podrazumeva i aktivno učešće u zajednici, posebno kroz zapošljavanje (Meijer, 2017). Usled toga, većina evropskih postpenalnih politika danas kombinuje bezbednosnu i nadzornu komponentu sa merama socijalne i ekonomske integracije. Analiza literature izdvaja najmanje tri razloga zbog kojih je zapošljavanje postalo centralna oblast postpenalne podrške. Prvi razlog je potvrđen nalazima istraživanja da radna reintegracija značajno doprinosi smanjenju recidivizma (Kantová, 2023). Drugi razlog je demografske prirode – starenje stanovništva i deficit radne snage podstiču kreatore javnih politika da aktiviraju teže zapošljive grupe, uključujući bivše osuđenike (European Commission, 2022; Wood, Maes & Neels, 2025). Treći razlog su međunarodne preporuke, poput *Rezolucije Evropskog parlamenta* (2017), koja poziva države članice na razvoj alata za radnu integraciju kroz obuke, saradnju sa poslodavcima, uvođenje podsticaja i uspostavljanje centara za informisanje i podršku bivšim osuđenima (član 63). Uprkos ovim tendencijama, pristup tržištu rada ostaje jedan od najizraženijih izazova, ali i ključnih faktora uspešne reintegracije (Pavelková i Dohnal Zachová, 2019).

Bivši osuđenici se suočavaju sa različitim preprekama pri uključivanju na tržište rada i obezbeđivanju legalnih prihoda. Uz nedostatak smeštaja i društvenu stigmu, ograničen pristup zapošljavanju predstavlja jednu od tri ključne postpenalne teškoće (Batrićević, Paraušić, Kubiček, 2020). Prepreke su dodatno pojačane zakonskim ograničenjima za pristup određenim profesijama, kao i negativnim stavovima poslodavaca koji, usled stereotipa i predrasuda, često odbijaju kandidate sa krivičnim dosijeom (Ramakers, Van Wilsem, Nieuwbeerta & Dirkzwager, 2016).

Empirijski uvid ukazuje na to da legalno zaposlenje značajno smanjuje verovatnoću recidivizma, naročito uz veće prihode i kvalitetnija radna mesta (Visher, Winterfield & Coggeshall, 2005). Uz to, radna angažovanost unapređuje samopoštovanje, stabilizuje prosocijalni način života i razvija osećaj društvene uključenosti i odgovornosti (Visher i dr. 2005).

Studije potvrđuju da se bivši osuđenici širom Evrope suočavaju sa sličnim izazovima u procesu radne reintegracije. U Češkoj Republici, faktori poput niskog obrazovanja, nedostatka veština i slabe radne discipline otežavaju zadržavanje posla, što često dovodi do socijalne izolacije i recidivizma (Pavelková i dr., 2019). Slični obrasci uočeni su u ranijim istraživanjima u Engleskoj i Velsu, gde je dugoročna nezaposlenost među bivšim osuđenima znatno izraženija u odnosu na opštu populaciju, čak 55% bivših osuđenika nezaposleno je duže od godinu dana (Fletcher, 1999).

Shodno navedenom, zapošljavanje bivših osuđenika nije samo individualni izazov, već i zahteva sistemski pristup putem javnih politika, tržišta rada i lokalnih zajednica.

Predmet rada su problemi nezaposlenosti bivših osuđenika i institucionalni odgovori kroz programe podrške zapošljavanju u okviru postpenalnih politika Danske, Francuske, Velike Britanije, Poljske i Republike Srbije. Cilj rada je da se, polazeći

od uvida u izazove radne reintegracije bivših osuđenika, identifikuju i komparativno prikazu mere podrške (poput novčanih naknada, usluga i subvencija) kako bi se klasifikovali postojeći modeli podrške i razmotrile mogućnosti unapređenja stanja u domaćem sistemu. U radu se primenjuje komparativna metoda pri analizi mera reintegracije u navedenim zemljama, kao i normativna metoda kroz analizu pravnog okvira koji reguliše zapošljavanje bivših osuđenika u pomenutim državama.

Teorijski pristupi i praksa integracije bivših osuđenika na tržište rada

Postpenalna zaštita obuhvata mere podrške osuđeniku, njegovoj porodici i zajednici tokom i nakon izdržavanja kazne zatvora (Maloić, 2020). Ovu oblast u Republici Srbiji primarno regulišu *Zakon o izvršenju krivičnih sankcija* (2014) i *Zakon o izvršenju vanzavodskih sankcija i mera* (2014). Bivši osuđenik je lice osuđeno za krivično delo, koje je izdržalo kaznu (Fletcher, Taylor, Hughes & Breeze, 2001). Reintegracija se, pak, definiše kao proces društvene tranzicije nakon otpusta i postizanje stabilnog života bez kriminalnih aktivnosti (Davis, Bahr & Ward, 2013).

Faktori nezapošljivosti bivših osuđenika u nastavku se analiziraju kroz teorije socijalne reintegracije, ljudskog kapitala i stigme.

Socijalna reintegracija obuhvata mere podrške za uspešan povratak osuđenika u zajednicu i ublažavanje posledica zatvaranja. Ona uključuje alternativne sankcije i restorativnu pravdu od momenta hapšenja, kao i korektivne i postpenalne programe tokom i nakon izdržavanja kazne (United Nations Office on Drugs and Crime, 2006). Kao ključni mehanizam, zaposlenje jača neformalnu društvenu kontrolu i pomaže bivšem osuđeniku da izgradi i očuva prosocijalni identitet (Connell, Birken, Carver, Brown & Greenhalgh, 2023). Nalazi ukazuju na ključnu ulogu neformalnih mreža (porodice, prijatelja i ranijih poslodavaca) kao posrednika i garanata pri zapošljavanju bivših osuđenika (Durnescu, 2021). Bez adekvatne podrške radna integracija je znatno otežana (Pogrebin et al., 2014), dok kolege na poslu mogu delovati kao pozitivni uzori u prevenciji recidivizma (Gana, Saeed & Halid, 2021). Uspešna reintegracija zasniva se na sprezi institucionalne i neformalne podrške, pri čemu zaposlenje predstavlja ključni mehanizam društvene inkluzije.

Ljudski kapital čini skup znanja, veština i iskustva koji pojedincu omogućavaju produktivno uključivanje na tržište rada (Chin & Dandurand, 2012). Zatvorska kazna uzrokuje „amortizaciju“ ljudskog kapitala i gubitak radnih veština i navika, što osuđenika ograničava na niskokvalifikovana i slabo plaćena zanimanja (Becker, 1968; Holzer, Raphael & Stoll, 2003). Programi obrazovanja i osposobljavanja tretiraju se kao ključne investicije koje povećavaju zapošljivost i smanjuju recidivizam. Ovakva reintegracija, osim individualne koristi, donosi i širu ekonomsku dobit kroz smanjenje troškova kriminaliteta i rast društvene produktivnosti (Gana, Saeed & Halid, 2021). Ulaganje u ljudski kapital bivših osuđenika predstavlja širu društvenu investiciju koja, uz smanjenje recidivizma, donosi makroekonomske koristi kroz nižu stopu kriminala i veću produktivnost.

Stigma je diskreditujuće obeležje koje stvara raskorak između društveno očekivanog i stvarnog identiteta pojedinca (Goffman, 1963). U radnoj integraciji, krivična

evidencija služi kao „negativno obeležje“ koje generiše diskriminaciju i reprodukuje društvene nejednakosti (Pager, Western & Bonikowski, 2009). Očekivanje diskriminacije izaziva anksioznost i pad samopoštovanja, što bivše osuđenike demotivise u aktivnom traženju posla (Durnescu, 2021). Ova stanja često uzrokuju defanzivan nastup pred poslodavcima, što rezultira ponovnim odbijanjem (Pager, 2007). Nasuprot stigmatizaciji i izolaciji, integrativni pristup podrazumeva edukaciju zajednice o neophodnosti podrške bivšim zatvorenicima bez diskriminacije (Maloić, 2020). Stigmatizacija narušava društvenu koheziju i produbljuje ekonomsku marginalizaciju, zbog čega je nužan integrativni pristup koji spaja radno angažovanje sa senzibilizacijom zajednice za novu ulogu bivših osuđenika.

Faktori i barijere koji utiču na nezapošljivost bivših osuđenika

Faktori nezapošljivosti bivših osuđenika uglavnom se sastoje od barijera na strani ponude i barijera na strani potražnje. Barijere na strani ponude obuhvataju lična ograničenja kao što su nedostatak obrazovanja i kognitivnih veština, ograničeno radno iskustvo, te zdravstveni problemi i zavisnost. Prepreke na strani potražnje proističu iz neusklađenosti osobina kandidata sa zahtevima poslodavaca, koji barijere postavljaju kako na osnovu opštih karakteristika, tako i specifično na osnovu statusa bivšeg osuđenika (Holzer et al., 2003). Ove prepreke ističu potrebu za integracijom teorijskih okvira: teorija ljudskog kapitala objašnjava izazove na strani ponude (nedostatak veština), dok teorija stigme osvetljava izazove na strani potražnje (diskriminaciju). Teorija socijalne reintegracije objedinjuje oba faktora i predlaže rešenja kroz jačanje društvene podrške, porodičnih veza i profesionalnih mreža.

Pregled literature

Zapošljavanje se u literaturi navodi kao jedan od najvažnijih faktora uspešne reintegracije bivših osuđenika (Ramakers et al., 2016). Empirijski podaci ukazuju na to da bivši osuđenici ostvaruju niže stope zaposlenosti i prihoda u poređenju sa opštom populacijom sličnih sociodemografskih karakteristika (Pogrebin et al. 2014). Takav nalaz dodatno naglašava značaj zaposlenja kao ključnog činioca stabilnosti koji direktno doprinosi smanjenju rizika od recidivizma (Ramakers, van Wilsem & Apel, 2012). Istraživanje u Češkoj potvrdilo je značajnu korelaciju između tržišta rada i recidivizma: porast nezaposlenosti od 1% povezan je sa povećanjem stope povratništva za 1,1% (Kantová, 2023).

Istovremeno, primetan je nedostatak istraživanja koja identifikuju ili evaluiraju programe zapošljavanja bivših osuđenika u Evropi, kao i studija koje uporedno analiziraju dostupne novčane naknade, usluge i subvencije namenjene ovoj populaciji. Istraživanja pokazuju da aktivne mere za zapošljavanje smanjuju sklonost ka kriminalu kod mladih muškaraca (Fallesen, Geerdsen, Imai & Tranæs, 2018). Ipak, efekti se razlikuju u zavisnosti od tipa prestupnika: dok kod nasilnih osuđenika priprema

za posao nema značajan uticaj, kod nenasilnih smanjuje rizik od recidivizma za 19%, uz dokazanu ekonomsku opravdanost (Bollinger & Yelowitz, 2021). Pored evaluacije efekata, literatura pruža i analize raznolikosti i intenziteta mera na tržištu rada, poput poljskog modela (Błędowski, Felczak & Gałęcka-Burdziak, 2024), kao i uporedne prikaze više evropskih sistema zatvorskih kazni i reintegracije (Nowak, 2015).

U Srbiji nedostaju obimnija istraživanja koja procenjuju efikasnost programa za zapošljavanje bivših osuđenika. Postojeće studije ukazuju na prepreke u zapošljavanju i ulogu povereničkih službi (Nikolić & Nikolić, 2016), kao i na potrebe za stručnim obukama tokom izdržavanja kazne i izazove pri radnoj reintegraciji (Srnić, Kovačević & Nikolić, 2014). Analizirana je i logika zatvorskih programa usmerenih na unapređenje zapošljivosti bivših osuđenika, uz tipologiju ključnih modela ovih programa (Batrićević i dr., 2020), dok se novija istraživanja bave primenom zakonskog okvira o socijalnom preduzetništvu kao potencijalnom modelu postpenalne podrške (Mihajlović, 2023).

Integracija bivših osuđenika na evropska tržišta rada: uporedni pregled programa postpenalne podrške u sferi rada

Analiza koja sledi pruža uvid u specifične nacionalne mehanizme podrške u Danskoj, Francuskoj, Velikoj Britaniji i Poljskoj, fokusirajući se na efikasnost njihovih programa u prevazilaženju barijera pri zapošljavanju.

Pregled programa postpenalne podrške u Danskoj

Postpenalna podrška u Danskoj temelji se na univerzalnom pristupu u okviru sistema socijalne zaštite, gde bivši osuđenici nemaju poseban pravni status, već podležu opštim pravilima radne aktivacije (Lov om aktiv socialpolitik, 1997). Država obezbeđuje materijalnu i stambenu podršku i sprovodi programe poput „Good Release“², koji predstavlja ključnu inovaciju primene individualizovanih mapa pomoći i visok stepen međuresorne koordinacije nacionalnih i lokalnih službi olakšavajući pristup tržištu rada. Sa druge strane, nevladin sektor, kroz projekte kao što je „High Five“³, sprovodi programe savetovanja, profesionalne orijentacije i mentorstva (Nowak, 2015; Rentzman, 2013).

Uprkos razvijenom sistemu, korisnici se suočavaju sa značajnim barijerama, prvenstveno zbog strogih obaveza aktivnog traženja posla koje često zanemaruju njihove specifične psihosocijalne teškoće nakon izolacije (Olesen, 2018). Ipak, ekonomske analize potvrđuju visoku opravdanost ulaganja u ovaj sektor, ukazujući na to da rana radna integracija ili uključivanje u obrazovni proces značajno doprinose smanjenju recidivizma i ostvarivanju dugoročne ekonomske koristi za društvo (Justitsministe-

² Videti šire na: <https://www.sbst.dk/media/13136/Projekt%20God%20I%C3%B8sladelse.%20Erfaringer,%20metode%20og%20anbefalinger.pdf>

³ O projektu šire na: <https://highfive.net/en/about-highfive/>

riets Forskningskontor, 2022). Danski model postpenalne podrške karakteriše efikasna saradnja države i nevladinog sektora kroz individualizovane planove reintegracije, pri čemu se visoka ekonomska isplativost sistema suočava sa izazovom prilagođavanja strogih administrativnih obaveza psihosocijalnim potrebama bivših osuđenika.

Pregled programa postpenalne podrške u Francuskoj

Francuska postpena politika počiva na mreži institucionalnih i nevladinih aktera koji, kroz sporazume sa Ministarstvom pravde finansirane delom iz javnih fondova, omogućavaju bivšim osuđenima pristup resursima i tržištu rada. Iako ovaj model obezbeđuje različite oblike podrške, izazovi poput nedovoljne efikasnosti reintegracionih mera i prevelike zavisnosti od nevladinog sektora otežavaju evaluaciju i koherentnost politike zapošljavanja (Herzog-Evans, 2014). Specifičnost francuskog sistema je pravni okvir koji aktivno podržava reintegraciju strogim ograničavanjem pristupa krivičnoj evidenciji kroz sistem tri biltena (Code de procédure pénale – CPP, 1958). Dok su Bilteni 1 i 2 rezervisani za sudove odnosno javne službe (čl. 774, 776), Bilten 3 sadrži samo najteže kazne i jedini je dostupan privatnim poslodavcima i to isključivo za poslove od visokog poverenja (čl. 777).

Nakon otpusta, bivša osuđena lica prava ostvaruju preko Fonda za porodične naknade (*CAF*) i Zavoda za zapošljavanje (*France Travail*). Ključni mehanizam podrške je aktivna socijalna pomoć – *Revenu de Solidarité Active* – *RSA*⁴ (*Service-public.fr*, 2025), uz pravo na privremenu novčanu pomoć, zdravstveno osiguranje, porodična davanja i refundaciju troškova lečenja u trajanju od jedne godine. Dok je radna reintegracija široko omogućena osobama pod uslovnim ili alternativnim sankcijama, lica na izdržavanju dugotrajnih kazni ostaju van evidencije tražilaca posla (Nowak, 2015). Ovakav pristup odražava balans između pružanja socijalne podrške i uvažavanja specifičnih penalnih statusa, fokusirajući se na zaštitu prava na rad kroz kontrolu informacija o kriminalnoj prošlosti.

Pregled pojedinih programa postpenalne podrške u Velikoj Britaniji

Postpeni sistem Velike Britanije snažno se oslanja na partnerstvo javnih službi i nevladinih organizacija, poput udruženja *Unlock*⁵, koje delom koriste javne fondove za programe radne reintegracije bivših osuđenika. Institucionalni okvir od 2010. godine unapređen je inicijativom „Novi početak“ (*Fresh Start Initiative*), koja omogućava osuđenima prijavu za naknade za nezaposlenost još tokom boravka u zatvoru, čime se skraćuje kritični period tranzicije na slobodu. Uz ovaj mehanizam, sistem predviđa jednokratnu pomoć pri otpustu i pristup fondovima za krizne situacije (Nowak, 2015). Uprkos ovim merama, bivši osuđenici ostaju jedna od najmanje zapošljivih kategorija, suočavajući se sa ozbiljnim sistemskim barijerama, što rezultira dugotrajnom zavisnošću od socijalnih davanja, naročito među populacijom osuđenica (Forsdick, 2023; Prison Reform Trust, 2015).

⁴ Više o tome: <https://www.service-public.gouv.fr/particuliers/vosdroits/F31832>

⁵ Videti: <https://unlock.org.uk/>

Statistički podaci nedvosmisleno potvrđuju da je zaposlenost ključni faktor u suzbijanju recidivizma, s obzirom na to da je stopa povratništva kod zaposlenih bivših osuđenika gotovo upola niža u odnosu na nezaposlene ili one sa nepoznatim radnim statusom (Ministry of Justice UK, 2025). Kao primer uspešne prakse izdvaja se program *Blue Sky Services*⁶ neprofitne kompanije *The Forward Trust*, koji isključivo zapošljava bivše osuđenike uz mentorsku podršku i stručno usavršavanje, čime se postiže izuzetno niska stopa recidiva (Nikolić & Nikolić, 2016). Ovakvi modeli pokazuju da ciljane intervencije i direktno zapošljavanje daju znatno bolje rezultate od pasivnog primanja naknada za nezaposlene, koje koristi skoro polovina ove populacije u prvoj godini nakon izlaska na slobodu.

Pregled programa postpenalne podrške u Poljskoj

Sistem podrške u Poljskoj primarno se oslanja na namenski Fond za pomoć žrtvama i postpenu podršku, koji se finansira specifično (odbicima od zarada osuđenika tokom kazne) i pruža privremenu pravnu, psihološku i stručnu pomoć (Nowak, 2015). Ovakva podrška zasnovana je na širokoj koordinaciji državnih organa, nevladinih organizacija i verskih zajednica pod okriljem Glavnog saveta za socijalnu readaptaciju (Kodeks karny wykonawczy – KKW, član 40, 1997). Uprkos zakonskoj obavezi vlasti da pomognu pri zapošljavanju, pravni status bivših osuđenika je oslabljen nakon 2014. godine gubitkom statusa prioritetne kategorije na tržištu rada (Ustawa o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy - UPZIRP, član 49, 2004). Dodatnu barijeru predstavlja rasprostranjena praksa poslodavaca da zahtevaju uverenja o nekažnjavanju čak i kada to zakonom nije propisano, što značajno otežava njihovu profesionalnu poziciju (Błędowski et al., 2024).

Efikasnost mera aktivne politike zapošljavanja u okviru opštinskih službi (PUP), procenjuje se kao niska, uz minimalno učešće bivših osuđenika u programima poput stručne prakse ili društveno korisnog rada. Većina korisnika biva brisana sa evidencije zbog neaktivnosti, a ne zbog uspešnog zaposlenja kroz ponuđene mere (Błędowski et al., 2024). Pravo na novčanu naknadu za nezaposlene strogo je uslovljeno prethodnim stažom osiguranja (uključujući rad u zatvoru) i blagovremenom registracijom po izlasku na slobodu (UPZIRP, čl. 71, 2004). Za razliku od francuskog modela, Poljska teži sve većem afirmisanju nevladinog sektora, mada ograničena sredstva fondova i niska participacija u programima ostaju glavni izazovi reintegracije.

Radi jasnijeg sagledavanja sličnosti i razlika među analiziranim sistemima, u nastavku je dat tabelarni prikaz (Tabela 1) koji obuhvata ključne elemente postpenalne politike u Danskoj, Francuskoj, Velikoj Britaniji i Poljskoj.

⁶ Šire na: <https://forwardtrust.org.uk/pages/blue-sky-services>

Tabela 1

Komparativni pregled postpenalne podrške u Danskoj, Francuskoj, Velikoj Britaniji i Poljskoj

Elementi analize	Danska	Francuska	Velika Britanija	Poljska
Normativni osnov	Lov om aktiv socialpolitik (1997) - bivši osuđenici nemaju poseban status; aktivacione mere primenjuju se univerzalno	Code de procédure pénale (1958) - ograničen pristup krivičnim evidencijama radi olakšavanja zapošljavanja; pristup zavisi od biltena (1, 2, 3)	Opšti socijalni zakoni i mere; od 2010. „Inicijativa novi početak“ (<i>Fresh Start Initiative</i>)	Ustawa o promociji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy (2004); Kodeks karny wykonawczy (1997)
Institucionalni okvir	Država (ministarstva, socijalne službe) „Good Release Project“ + NVO - „High Five“ (Nowak, 2015; Rentzman, 2013)	Ministarstvo pravde + NVO (sporazumi i javno finansiranje) (Herzog-Evans, 2014).	Nevladine organizacije („Unlock“, „Blue Sky Services“) + javne službe zapošljavanja (Nikolić & Nikolić, 2016; Nowak, 2015).	Državne i lokalne službe, Glavni savet za socijalnu readaptaciju, NVO i verske zajednice (KKW, 1997)
Oblici podrške	Materijalna i stambena pomoć, savetovanje, profesionalna orijentacija, mentorstvo, individualni planovi podrške (Nowak, 2015)	Socijalne i porodične naknade, zdravstveno osiguranje, privremena novčana pomoć, aktivna socijalna pomoć – RSA (Nowak, 2015; Service-public. fr, 2025)	Dodatak za traženje posla (<i>Jobseeker's Allowance</i>), jednokratna pomoć po izlasku, fondovi za krizne situacije (Nowak, 2015)	Privremena socijalna pomoć (do 3 meseca), stručne obuke, savetovanje, finansije iz posebnog fonda (Nowak, 2015; Błędowski et al., 2024).
Pravni status bivših osuđenika	Nema posebnog statusa – tretiraju se kao ostali korisnici socijalne pomoći	Pristup evidencijama ograničen zakonom radi zaštite prava na zapošljavanje (CPP, 1958).	Bivši osuđenici tretirani kao korisnici opštih naknada; mogu konkurisati ranije zahvaljujući specijalnoj inicijativi (Nowak, 2015)	Poseban status 2009–2014, potom ukinut; poslodavci često traže uverenje o nekažnjavanju (Błędowski et al., 2024; UPZIRP, 2004).
Programi za zapošljavanje	Obuke, praksa u preduzećima, subvencionisana radna mesta, individualno savetovanje (Ingold, Sarkar, Valizade, Garcia & Scholz, 2017)	Nema specifičnih programa, ali zakonske odredbe štite mogućnosti zapošljavanja (CPP, 1958).	Program „Blue Sky Services“ (isključivo bivši osuđenici, obuke + mentorstvo), saradnja sa poslodavcima (Nikolić & Nikolić, 2016).	Obuke, društveno korisni poslovi, praksa uz naknadu - mali obuhvat - 3–5% učestvovalo (Błędowski et al., 2024)

Ograničenja i barijere	Ograničene mogućnosti zapošljavanja, obaveze traženja posla da bi se primala pomoć (član 13, Lov om aktiv socialpolitik, 1997; Olesen, 2018)	Prevelika oslonjenost na NVO sektor, fragmentisane mere (Herzog-Evans, 2014).	Vrlo niska stopa zaposlenja posle izlaska; visoka zavisnost od socijalne pomoći (Prison reform trust, 2015).	Poslodavci traže uverenje o nekažnjavanju i kad nije zakonski obavezno; niska participacija u merama (Błędowski et al., 2024)
Evaluacija/rezu-Itati	Ekonomija: značajne koristi od zapošljavanja – 74.700 € po osobi za 10 godina (Justitsministeriets Forskningskontor, 2022)	Slaba evaluacija, teško pratiti zbog fragmentisanosti sistema (Herzog-Evans, 2014).	Zaposleni imaju upola manju stopu recidiva (17,8%) u odnosu na nezaposlene - 34,6% (Ministry of Justice UK, 2025).	Niska efikasnost – samo 2,7% brisano iz evidencije zbog programa; većina brisana zbog neaktivnosti (Błędowski et al., 2024)

Specifični instrumenti stimulacije poslodavaca: Primeri dobre prakse

Uz prethodno opisane modele, važno je istaći i specifične mehanizme podsticaja za poslodavce koji se primenjuju u međunarodnoj praksi. Jedna od najpoznatijih mera koja postoji u Sjedinjenim Američkim Državama (SAD) je Federalni program osiguranja (FBP)⁷, koji predstavlja osiguranje poslodavaca od rizika zapošljavanja različitih osetljivih grupa, uključujući bivše osuđenike. Ovaj program poslodavcima pruža besplatno osiguranje od potencijalnih gubitaka usled nepoštenog postupanja bivšeg osuđenika. Obveznice pokrivaju period od prvih šest meseci rada, uz limit od 5.000 dolara i bez učešća poslodavca u šteti (franšize), a sve sa ciljem podsticanja njihovog zapošljavanja (The US Department of Labor, 2022). Pored toga, u SAD-u postoji i subvencionisanje dela zarade zaposlenog koji pripada ciljnoj grupi u kojoj se svrstavaju i bivši osuđenici. Ova mera funkcioniše putem umanjenja poreskog duga poslodavca u iznosu od 40% zarade bivšeg osuđenika za prvu godinu rada⁸ (Internal Revenue Code, 26 U.S.C. § 51, 2021).

U Hrvatskoj postoji program javnih radova, kao i subvencije za zapošljavanje i samozapošljavanje namenjeni bivšim osuđenima u cilju njihove reintegracije na tržište rada. Bivši osuđenici se mogu prijaviti za učestvovanje u javnim radovima u trajanju od 6 meseci u punom radnom vremenu, dok njihova visina pokriva 100% troškova minimalne bruto II zarade. Što se tiče subvencija za zapošljavanje i samozapošljavanje, pravo na njihovo korišćenje imaju od 12 do 24 meseca, dok se visina sredstava razlikuje u zavisnosti od specifičnih kriterijuma⁹ (Hrvatski zavod za zapošljavanje, 2022). Sa druge strane, u Turskoj je propisano da su poslodavci u javnom

⁷ O programu osiguranja šire na: <https://bonds4jobs.com/about-us>

⁸ Detaljnije na: <https://www.taxnotes.com/research/federal/usc26/51>

⁹ Videti šire na: <https://mjere.hzz.hr/katalog-mjera/mjere-aktivnog-zaposljavanja/>

sektoru (koji imaju više od 50 zaposlenih) obavezni da zaposle 2% bivših osuđenika. Ukoliko javna preduzeća ne ispune ovu kvotu, biće novčano kažnjena. Taj novac se, prema zakonu, koristi isključivo za finansiranje programa obuke bivših osuđenika (*Iš Kanunu*, član 30, 2003).

Dometi i izazovi postpenalne zaštite bivših osuđenika u sferi rada u Republici Srbiji

Normativni okvir podrške u Srbiji temelji se na *Ustavu Republike Srbije* (2006) koji garantuje dostupnost svih radnih mesta pod jednakim uslovima (član 60, st. 3) i *Zakonu o zabrani diskriminacije* (2009) koji raniju osuđivanost tretira kao osnov diskriminacije, izričito je zabranjujući u oblasti rada (članovi 2 i 16). *Krivični zakonik* (2005) štiti privatnost građana propisujući da niko nema pravo da zahteva dokaz o osuđivanosti (član 102, st. 4), dok poslodavci to pravo ostvaruju samo uz opravdan interes zasnovan na zakonu, prvenstveno dok traju pravne posledice osude ili mere bezbednosti (član 102, st. 3). *Zakon o zapošljavanju i osiguranju za slučaj nezaposlenosti* (2009) reguliše status na evidenciji Nacionalne službe za zapošljavanje (NSZ): za kazne duže od šest meseci evidencija prestaje uz pravo na ponovnu prijavu (član 88), dok za kraće kazne status miruje do okončanja izvršenja, nakon čega je lice dužno da se javi savetniku radi ponovnog aktiviranja evidencije (Nikolić & Nikolić, 2016).

Značajan je i strateški okvir zapošljavanja u kojem bivši osuđenici nisu eksplicitno prepoznati kao ciljna grupa, ali su obuhvaćeni posredno. *Nacionalna strategija zapošljavanja* ih ne navodi eksplicitno kao ranjivu grupu, mada šira interpretacija propisa omogućava svrstavanje pojedinaca u pomenute kategorije (Nikolić, Nikolić, 2016). Iako ne postoje targetirane mere aktivne politike zapošljavanja (APZ) za ovu populaciju, oni stiču prioritet pri uključivanju u programe kao teže zapošljiva lica ili korisnici usluga socijalne zaštite (NSZ, 2025).

Značajan izazov predstavlja nedostatak zvanične statistike o bivšim osuđenima na evidenciji NSZ-a, njihovom uključivanju u mere APZ, kao i o statusu zaposlenosti i recidivizmu u kontekstu radne integracije. Odsustvo ovih podataka otežava planiranje, sprovođenje i evaluaciju ciljanih mera podrške. S druge strane, istraživanja ukazuju na to da bi sistematičnija podrška države i brisanje podataka iz kaznene evidencije značajno unapredili zapošljivost, dok se nizak socio-ekonomski status i otežan pristup tržištu rada identifikuju kao ključni uzroci recidivizma (Srnić i dr., 2014).

Pored institucionalnih nedostataka, beleže se i pozitivni primeri projektnih inicijativa poput projekta *EMPOWER* (organizacija *Help – Hilfe zur Selbsthilfe e.V.*, u okviru *ESF Social Innovation+ Initiative*), čiji je cilj reintegracija dugoročno nezaposlenih, a naročito marginalizovanih grupa poput bivših osuđenika, na tržište rada Srbije i Crne Gore (NSZ, 2025).

Iako u Republici Srbiji postoje određeni pravni i institucionalni temelji, oni ostaju nedovoljno razvijeni i nedovoljno usmereni ka ovoj specifičnoj populaciji. Postojeće mere prepoznaju bivše osuđenike samo posredno, u okviru širih kategorija ranjivih i teže zapošljivih lica, što umanjuje njihovu ciljanu efikasnost. Stoga je

neophodno razvijati specifično dizajnirane programe podrške, jačati institucionalne kapacitete i uspostaviti sveobuhvatne evidencione sistema, kako bi se omogućilo kvalitetnije planiranje, sprovođenje i praćenje procesa reintegracije.

Zaključak

Radna reintegracija zahteva sistemski odgovor koji integriše pravnu zaštitu, aktivacione mere i međusektorsku saradnju. Analizirani evropski modeli ukazuju na to da uspeh mera zavisi od usklađenosti ovih instrumenata, sa zajedničkim ciljem smanjenja recidivizma i osnaživanja pojedinca za samostalan život.

Uporedna analiza omogućava klasifikaciju analiziranih država prema modelima postpenalne podrške. Danska primenjuje univerzalni aktivacioni model u kojem bivši osuđenici podležu opštim pravilima socijalne zaštite bez posebnih povlastica, ali uz intenzivne mere radne aktivacije. Francuska zastupa kombinovani univerzalno-restrikativni pristup koji balansira između široke socijalne i zdravstvene zaštite i penalne kontrole, naročito kod lica na dugotrajnom izdržavanju kazne. Velika Britanija se svrstava u univerzalno-ciljani model koji standardne naknade dopunjuje specifičnim obukama i mentorskom podrškom usmerenom na smanjenje recidivizma. Naposletku, u Poljskoj je dominantan restriktivni model koji se oslanja na stroge uslove i privremenu podršku uz značajno učešće lokalne zajednice i verskih organizacija.

Uprkos različitim institucionalnim rešenjima, analizirani modeli dele isti cilj – smanjenje recidivizma i reintegraciju bivših osuđenika kroz kombinaciju materijalne podrške, obrazovanja i savetodavnih usluga.

Republika Srbija poseduje bazični normativni i strateški okvir, ali on ostaje fragmentisan, bez konkretnih programa i pouzdanih statističkih podataka. U postojećim okolnostima, državna politika pokazuje tendenciju ka restriktivno-indirektnom modelu, budući da se bivši osuđenici ne prepoznaju kao posebna ciljna kategorija već se svrstavaju u šire definisane grupe teže zapošljivih lica.

Iako institucionalna rešenja u određenoj meri podsećaju na model primenjen u Poljskoj, Republiku Srbiju karakteriše još izraženiji deficit operativnih instrumenata postpenalne podrške što dodatno ograničava efikasnost mera reintegracije.

Premda bi primenljivost svih analiziranih modela u Srbiji trebalo dodatno istražiti, model zakonskih kvota po uzoru na Tursku nameće se kao najpragmatičniji prvi korak. Za razliku od subvencija, javnih radova i socijalnog preduzetništva koji zahtevaju izvesna budžetska izdvajanja, uvođenje obaveznih kvota u javnom sektoru je administrativno jednostavnije i finansijski je samoodrživo. U ovom modelu, naplaćene kazne bi direktno pokrivale troškove obuke i usavršavanja, čime se stvara održiv okvir bez novih troškova za državni budžet.

Unapređenje stanja zahteva izgradnju ciljanih programa radne integracije, kontinuiranu podršku po izlasku iz zatvora, te jačanje veze sa službama zapošljavanja uz sistemsko praćenje ishoda. Umesto sporadičnih projektnih inicijativa, podrška bivšim osuđencima mora postati trajna strateška orijentacija ka inkluzivnom tržištu rada, bez koje nema stvarne reintegracije.

Reference

- Batričević, A., Paraušić, A., & Kubiček, A. (2020). Prison Based Educational Programs as a Means to Promote Ex-Prisoners' Right to Labour. *Conference Proceedings of the International Scientific Conference "Towards a Better Future: Human rights, Organized crime and Digital society"* (pp. 140–154). Bitola: St. Kliment Ohridski University; Kicevo: Faculty of Law.
- Becker, G. S. (1968). Crime and punishment: An economic approach. *Journal of political economy*, 76(2), 169–217.
- Błędowski, P., Felczak, J., & Gałęcka-Burdziak, E. (2024). Polityka rynku pracy w Polsce wobec osób opuszczających zakłady karne (Labour market policy directed at ex-prisoners in Poland). *Probacja*, 1, 7–32.
- Bollinger, C. R., & Yelowitz, A. (2021). Targeting intensive job assistance to ex-offenders by the nature of offense: Results from a randomized control trial. *Economic Inquiry*, 59(3), 1308–1327.
- Chin, V., & Dandurand, Y. (2012). Introductory handbook on the prevention of recidivism and the social reintegration of offenders. *Criminal justice handbook series*. United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC).
- Code de procédure pénale [Zakon o krivičnom postupku] (Francuska). (1958, prečišćeni tekst na dan 1. maj, 2026). *Légifrance*, https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006071154/
- Connell, C., Birken, M., Carver, H., Brown, T., & Greenhalgh, J. (2023). Effectiveness of interventions to improve employment for people released from prison: systematic review and meta-analysis. *Health & justice*, 11(1), 17. 1-18. <https://doi.org/10.1186/s40352-023-00217-w>
- Davis, C., Bahr, S. J., & Ward, C. (2013). The process of offender reintegration: Perceptions of what helps prisoners reenter society. *Criminology & Criminal Justice*, 13(4), 446–469
- Durnescu, I. (2021). Work as a drama: The experience of former prisoners in the labour market. *European Journal of Criminology*, 18(2), 170–191.
- European Commission: Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion and Farrell, F. (2022). *Using the European Social Fund to support (ex-)offenders – Recommendation paper*, Publications Office of the European Union.
- European Parliament resolution of 5 October 2017 on prison systems and conditions (2015/2062(INI)), (2018/C 346/14). *Official Journal of the European Union*.
- Fallesen, P., Geerdsen, L. P., Imai, S., & Tranæs, T. (2018). The effect of active labor market policies on crime: Incapacitation and program effects. *Labour Economics*, 52, 263–286.
- Fletcher, D., Taylor, A., Hughes, S., & Breeze, J. (2001). *Recruiting and employing offenders*. York Publishing Services Ltd.
- Fletcher, D. R. (1999). Ex-offenders and the labour market: a review of the discourse of social exclusion and consequences for crime and the New Deal. *Environment and Planning C: Government and Policy*, 17(4), 431–444.

- Forsdick, S. (2023). *Could hiring ex-offenders offer a solution to the recruitment crisis?* Raconteur. <https://www.raconteur.net/talent-culture/hiring-ex-offenders-recruitment>. Pristupljeno 17. marta 2025.
- Gana, O., Saeed, K. N., & Halid, H. (2021). Reintegration after Prison: Encouraging Employers to Hire Ex-Offenders to be a Part of the Society. *Albukhary Social Business Journal*, 2(2), 1–9.
- Goffman, E. (1963). *Stigma. Notes on the Management of Spoiled Identity*. London: Penguin Books.
- Herzog-Evans, M. (2014). French third sector participation in probation and reentry: Complementary or competitive?. *European Journal of Probation*, 6(1), 42–56.
- Holzer, H. J., Raphael, S., & Stoll, M. A. (2003). Employment barriers facing ex-offenders. *Urban Institute Reentry Roundtable*, 1–23.
- HZZ (Hrvatski zavod za zapošljavanje) (2022). *Katalog mjera: Mjere aktivnog zapošljavanja*. Zagreb: HZZ. <https://mjere.hzz.hr/katalog-mjera/mjere-aktivnog-zaposljavanja/>
- Ingold, J., Sarkar, M., Valizade, D., Garcia, R., & Scholz, F. (2017). *Employer engagement in active labour market programmes in the UK and Denmark* (No. 8). CERIC Policy Report.
- Internal Revenue Code, 26 U.S.C. § 51 - Amount of credit (2021). <https://www.taxnotes.com/research/federal/usc26/51>
- İş Kanunu (2003). *Resmî Gazete*, br. 25134, zakon br. 4857. <https://www.lexpera.com.tr/mevzuat/kanunlar/is-kanunu-4857>
- Justitsministeriets Forskningskontor. (2022). *Økonomiske konsekvenser af indsætter over for indsatte: Den socialøkonomiske investeringsmodel. 1. delrapport* [Economic consequences of interventions for prisoners: The social investment model. First report]. Justitsministeriet. <https://www.justitsministeriet.dk/wp-content/uploads/2021/09/Oekonomiske-konsekvenser-af-indsatser-over-for-indsatte-Den-Socialoekonomiske-Investeringsmodel-1.-delrapport-2.pdf>
- Kantová K. (2023): “Ex-Prisoners and the Labour Market in the Czech Republic” IES Working Papers 2/2023. IES FSV. Prague: Institute of Economic Studies, Faculty of Social Sciences, Charles University in Prague.
- Kodeks karny wykonawczy (Zakon od 6. juna 1997). *Dziennik Ustaw*, 1997, br. 90, poz. 557 (prečišćen tekst: Dz. U. 2025, poz. 911, 1423). <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970900557/U/D19970557Lj.pdf>
- Krivični zakonik Republike Srbije, *Službeni glasnik RS*, br. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016, 35/2019, 94/2024.
- Lov om aktiv socialpolitik, *Retsinformation.dk*, (1997, prečišćeni tekst na dan 23. septembar 2019). <https://www.retsinformation.dk/eli/ta/2019/981#P13>
- Maloić, S. (2020). Pojam i značaj poslijepenalne zaštite—koga štiti, zašto i kako?. *Kriminologija & socijalna integracija*, 28(1), 11–46. <https://doi.org/10.31299/ksi.28.1.2>
- Meijer, S. (2017). Rehabilitation as a positive obligation. *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*, 25(2), 145–162.
- Mihajlović, A. (2023). Značaj socijalnog preduzetništva za radnu integraciju osuđenih lica. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 42(2/3), 153–168.

- Ministry of Justice UK. (2025). *Proven Reoffending Statistics Quarterly Bulletin*, April to June 2023, pp. 19.
- Nikolić, N., & Nikolić, N. (2016). *Vreme je za drugu šansu - Mogućnosti za zapošljavanje bivših osuđenika - analiza i preporuke*. Beogradski centar za ljudska prava.
- Nowak, B. M. (2015). Social reintegration of prisoners in selected European Union countries. *Resocjalizacja Polska*, 10(2), 311–334.
- NSZ (Nacionalna služba za zapošljavanje) (2025). *Program rada Nacionalne službe za zapošljavanje za 2025. godinu*. Beograd: NSZ.
- Olesen, A. (2018). Ex-prisoners' need for legal aid in Denmark. *Outsourcing Legal Aid in the Nordic Welfare States*, 193–225.
- Pager D, Western, B. & Bonikowski, B. (2009). Discrimination in a low-wage labor market: A field experiment. *American Sociological Review* 74(5): 777–799.
- Pager, D. (2007). *Marked: Race, Crime and Finding Work in an Era of Mass Incarceration*. Chicago: University of Chicago Press.
- Pavelková, J., & Dohnal Zachová, L. (2019). The integration of persons released from prison into the labour market in the Czech Republic. *Postmodern Openings*.
- Pogrebin, M., West-Smith, M., Walker, A., & Unnithan, N. P. (2014). Employment isn't enough: Financial obstacles experienced by ex-prisoners during the reentry process. *Criminal Justice Review*, 39(4), 394–410.
- Prison reform trust (2015). *Working it out: Employment for women offenders*.
- Ramakers, A. A., Van Wilsem, J. A., Nieuwbeerta, P., & Dirkzwager, A. J. (2016). Returning to a former employer: A potentially successful pathway to ex-prisoner re-employment. *British Journal of Criminology*, 56(4), 668–688.
- Ramakers, A., van Wilsem, J., & Apel, R. (2012). The effect of labour market absence on finding employment: A comparison between ex-prisoners and unemployed future prisoners. *European Journal of Criminology*, 9(4), 442–461.
- Rentzman, W. (2013). A Pathway to Reintegration of Prisoners—Strengthening Family Relations and the Importance of Closer Cooperation with Relevant Players. *Zeitschrift für Soziale Strafrechtspflege*, (49), 11–20.
- Service-Public. fr. (2025). *Peut-on percevoir des allocations après sa sortie de prison?* <https://www.service-public.gouv.fr/particuliers/vosdroits/F31832>
- Srnić, J., Kovačević, N., & Nikolić, N. (2014). *Život posle zatvora—rezultati istraživanja potreba osuđenih lica u postpenalnom periodu*. Beograd: Centar za prevenciju kriminala i postpenalnu pomoć-NEOSTART.
- UNODC - United Nations Office on Drugs and Crime. (2006). *Criminal Justice Assessment Toolkit*. New York: United Nations.
- USDOL - The US Department of Labor. Federal Bonding Program. (2022). *About us*. <https://bonds4jobs.com/about-us>
- Ustav Republike Srbije, *Službeni glasnik RS*, br. 98/2006, 115/2021.
- Ustawa z dnia 20 kwietnia 2004 r. o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy (2004). *Dziennik Ustaw* 2008, br. 69, poz. 415 (prečišćen tekst, sa izmenama). https://pup.tczew.ibip.pl/public/get_file.php?id=240366

- Visher, C. A., Winterfield, L., & Coggeshall, M. B. (2005). Ex-offender employment programs and recidivism: A meta-analysis. *Journal of Experimental Criminology*, 1(3), 295–315. <https://doi.org/10.1007/s11292-005-8127-x>
- Wood, J., Maes, J., & Neels, K. (2025). The Effectiveness of Active Labour Market Policies for Long-Term Unemployed Jobseekers in Flanders. *Social Inclusion*, 13, Article 10149.
- Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, *Službeni glasnik RS*, br. 55/2014, 35/2019.
- Zakon o izvršenju vanzavodskih sankcija i mera, *Službeni glasnik RS*, br. 55/2014, 87/2018.
- Zakon o zabrani diskriminacije, *Službeni glasnik RS*, br. 22/2009, 52/2021.
- Zakon o zapošljavanju i osiguranju za slučaj nezaposlenosti, *Službeni glasnik RS*, br. 36/2009, 88/2010, 38/2015, 113/2017, 113/2017, 49/2021.

WORK REINTEGRATION OF FORMER OFFENDERS - EUROPEAN PRACTICES AND CHALLENGES IN SERBIA

Dorđe Nedeljković

Department of Social Policy and Social Work,
Faculty of Philosophy, University of Niš, Serbia

Abstract

Employment is a key factor in the successful reintegration of ex-offenders, despite barriers such as legal restrictions, stigmatization, and unfavorable employer attitudes. The paper examines the problem of unemployment among this population and institutional responses through employment support programs in Denmark, France, the United Kingdom, Poland, and Serbia, with an additional analysis of specific instruments in the United States, Croatia, and Turkey. The aim of this paper is to identify existing support measures, classify models of post-penal policy, and consider possibilities for improving the situation in the Republic of Serbia through comparative analysis, with a particular focus on mechanisms of subsidization, risk insurance, and legal employment quotas. The study employs comparative and normative methods. The findings indicate that countries apply different post-penal policy models, ranging from universal activation-oriented approaches to more restrictive ones, including measures such as financial benefits, counseling, and employment subsidies. The Republic of Serbia has a basic legal framework, but lacks targeted support and developed statistics, which places it closer to the Polish model, with more pronounced operational shortcomings. It is concluded that sustainable labor market integration requires the development of specific programs and the strengthening of intersectoral cooperation.

Keywords: ex-offenders, unemployment, employment programs, comparative analysis, Republic of Serbia

RECEIVED: 17.03.2026.

REVISION RECEIVED: 02.05. 2026.

ACCEPTED: 02.05.2026.

djordje.nedeljkovic@filfak.ni.ac.rs

УЛОГА ПРОФЕСИОНАЛНОГ УДРУЖЕЊА У УНАПРЕЂИВАЊУ ОБРАЗОВАЊА У ФУНКЦИЈИ ЗАПОШЉАВАЊА СОЦИОЛОГА^{1*}

Гордана В. Стојић^{1*} Александра З. Николајевић^{2**}

¹²Департман за социологију, Филозофски факултет, Универзитет у Нишу, Србија

Сажетак

Један од проблема са којима се суочава професија социолога јесу ограничене могућности запошљавања. Послови социолога као стручњака у различитим областима (привреди, јавним услугама, државној управи, цивилном сектору) нису јасно дефинисани, осим кад је реч о образовању и истраживачкој делатности. Због тога је тешко одговорити на питање које су то вештине, методе и процедуре које треба да буду део социолошког образовања, а које социолог може да представи послодавцу приликом разговора за посао.

Предмет рада су активности америчког професионалног удружења социолога (American Sociological Association, ASA) чији је циљ да повећају шансе социолога да се запосле на пословима где могу да примењују социолошку експертизу. Након објашњења основних појмова, биће приказани резултати истраживања запослености социолога у Сједињеним Америчким Државама, активности које спроводи ASA и препоруке о томе како организовати образовање и деловање социолога у циљу повећања запошљивости свршених студената социологије. На крају се разматрају могућности примене искустава ASA за унапређење запошљавања социолога као стручњака у различитим делатностима у српском друштву.

Кључне речи: професија социолога, запошљавање, образовање, професионално удружење, ASA

¹ Аутор за кореспонденцију: gordana.stojic@filfak.ni.ac.rs

Припремљено у оквиру пројекта „Социологија, наука, настава и тржиште рада у сусрет 55. годишњици рада Филозофског факултета Универзитета у Нишу“, који се изводи на Филозофском факултету Универзитета у Нишу (бр. 373/1-12-01).

Ово истраживање подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451-03-34/2026-03/200165).

*Рад цитирати као: Улога професионалног удружења у унапређивању образовања у функцији запошљавања социолога. *Godišnjak za sociologiju* 22(36), 61-82.

^{1*}  <https://orcid.org/0000-0003-2215-1611>

^{2**}  <https://orcid.org/0000-0001-5034-6104>

Увод

Проблем запошљавања младих стручњака није специфичност само социологије. Високе стопе незапослености младих захватају и друге професије у свету и код нас. Промене у организацији друштва, економији и свакодневном животу условљавају промене у сфери рада као што су: појава нових и промене садржаја рада постојећих занимања, флуидне границе занимања, захтеви за новим вештинама, нови обрасци каријере. Поред тога, последњих деценија постоји снажан притисак на универзитете (посебно факултете друштвених и хуманистичких наука) у правцу тржишне оријентације. Кад је реч о положају социолога на тржишту рада, поред ових чинилаца, и много значајније, делују професионални чиниоци који су повезани са проблемом самодефинисања социологије и њеним развојем као академске и примењене дисциплине. Постоји изражена дихотомија када је реч о пословима које социолози (могу да) обављају. На једној страни је научно-истраживачка и образовна делатност (пре свега на универзитетима) која је релативно развијена и етаблирана и где су послови социолога јасно дефинисани. На другој страни је рад социолога као стручњака у различитим областима (привреди, јавним услугама, државној управи, цивилном сектору) где послови социолога (делокруг рада, радне активности) нису јасно дефинисани. Због тога је тешко одговорити на питање које су то вештине, методе и процедуре које треба да буду део социолошког образовања, а које социолог може да представи послодавцу приликом разговора за посао.

Из овога произилазе два питања: 1. Који су послови које треба (може) да обавља дипломирани социолог? Шта значи „радити у струци“ – који удео примене стечених социолошких знања дефинише неко радно место као социолошко? Да ли је неопходан или довољан услов постојање речи „социолог“ у називу радног места или траженим квалификацијама? 2. Шта професионална удружења и организације за професионално образовање социолога раде или могу да ураде да повећају запошљивост социолога?

У овом раду ограничићемо се на друго питање и приказати како професионално удружење социолога може да осмисли и реализује различите активности које треба да повећају шансе социолога да се запосле на пословима где могу да примењују социолошку експертизу.

Искуства из развијених земаља са дугом социолошком традицијом могу да буду корисна за настојања српске социолошке заједнице да побољша положај своје професије у друштву. У овом раду определили смо се да прикажемо искуства социолошке праксе у Сједињеним Америчким Државама (САД).² Избор је одређен тиме што су САД земља у којој је први пут институционализовано образовање социолога и у којој је социологија као наука и професија најразвијенија; САД су „најзначајнији социолошки инкубатор на свету“ (Трајковски,

² Било би врло корисно упознати социолошку заједницу са искуствима из различитих друштава – западне Европе, бивше Југославије и других бивших социјалистичких друштава (Пољске, Чешке, Русије). У домаћем издаваштву готово да нема превода текстова, зборника или монографија које се односе на запошљавање и рад социолога као стручњака у различитим делатностима.

2006, стр. 343).³ Указивање на развијеност примењене социологије у САД-у је иначе присутно у домаћој литератури.

„Највећа разлика између југославенске и америчке (или британске) социологије није у теоријској разини, већ управо у ступњу апликације: у тим земљама социолошка експертиза примењује се у широким размјерама као нешто што се само по себи разумије (о чему свједочи опсежна литература која има примјењени карактер, укључивши и приручнике) – док је у нас примјена риједак случај“ (Žirapov, 1985, стр. 25).

Наравно, могућности примене америчких искустава су ограничене разликом у развијености социологије као професије, организованости и утицаја професионалног удружења, специфичностима образовног система и карактеристикама потражње на тржишту рада. Поред тога, националне социологије имају одређене специфичности, не само кад је реч о превладавајућим теоријским приступима и областима истраживања, већ и кад је реч о практичној примени социолошких сазнања.⁴

Предмет рада су активности америчког професионалног удружења социолога (American Sociological Association, у даљем тексту ASA) чији је циљ да повећају шансе социолога да се запосле на пословима где могу да примењују социолошку експертизу. Циљ није поређење стања социолошке професије у САД-у и Србији већ увид у праксе и искуства који могу да послуже као подстицај за деловање у правцу даље професионализације социологије у нашој земљи. Анализа је усмерена на идентификовање кључних активности, приступа и препорука које могу бити од значаја за унапређивања образовања социолога и њиховог запошљавања. Рад се заснива на анализи секундарних извора, пре свега извештаја и публикација Америчког социолошког удружења, као и релевантне научне и стручне литературе која се бави примењеном социологијом и професионализацијом социолошке делатности. Након објашњења основних појмова, биће приказани резултати истраживања запослености социолога у САД-у, активности које спроводи ASA и препоруке о томе како организовати образовање и деловање социолога у јавности у циљу повећања запошљивости дипломираних социолога. У завршним разматрањима истаћи ћемо неколико питања која треба имати у виду када се разматра проблем запошљавања социолога и указати на могућности и ограничења примене искустава ASA за унапређење социолошке професије у Србији.

³ У 2023. години је 33 064 особа стекло неко од социолошких звања у САД-у (Data USA: Sociology).

⁴ Вулетић (2025, стр. 78) истиче да је током социјализма код нас улога социолошке експертизе била пре свега везана за различите облике друштвеног планирања али су временом „економија и економисти преузели улогу коју би зарад интегралног планирања примереног новој епохи требало да деле са социолозима“ при чему разлози за то нису детаљније анализирани. Преглед схватања југословенских и српских социолога о проблемима професионализације социологије и запошљавања социолога у Југославији и Србији видети у Stojić, Nikolajević, 2019.

Одлике професије и облици примене социолошке експертизе

У социолошком смислу професија се може дефинисати као „занимање које има монопол над неким комплексним дијелом знања и практичних вјештина за које је потребно дуготрајно школовање, тзв. високо образовање, те тако постаје јасно препознатљиво у друштву“ (Šporer, 1990, стр. 15). Иако постоје мање разлике у начину класификовања, у основи постоји сагласност о основним одликама професије. Професија подразумева, прво, научно-теоријско знање и технике који чине заокружену целину и основа су професионалног деловања. Професионално деловање представља „експертизу“, односно примену теоријског знања на стручно решавање практичних проблема. Професија остварује монопол на стручну експертизу, препознатљива је у јавности, санкционисана и заштићена друштвеним правилима којима се институционално ограничава обављање дате делатности и утврђују одговарајуће привилегије. Организованост професије односи се на институције за професионално образовање, организације у којима се њени припадници најчешће запошљавају и професионална удружења. Професионална етика (етички кодекс) обезбеђује самоконтролу и регулише однос према професионалним стандардима, клијентима, колегама, широј заједници и организацији. Најзад, професију одликује специфична поткултура, особен стил понашања у раду и изван рада. Ове идеалнотипске одлике професије у различитој мери су присутне па се може говорити о процесу професионализације, различитом ступњу развијености професија и полупрофесијама (Šporer 1990, стр. 16–38; Bolčić, 2003, стр. 70).

Кад је реч о социолошкој професији, најчешће се истиче да нема довољно развијене примењене дисциплине и технике и да не успева у довољној мери да оствари монопол на стручну експертизу, као и дистинктивност и видљивост у друштву. Социолошка сазнања могу да се примењују у различитим областима друштва, а облици примене могу бити различити – од истраживања до интервенције у решавању конкретних проблема.

У зборнику *Социологија у 21. веку* (Bryant & Peck, 2007) пет је одредница наведено у оквиру тематске целине „Употреба социологије“: примењена социологија, клиничка социологија, евалуативна истраживања, социолошка пракса и настава и учење у социологији.⁵ У наставку ћемо објаснити прва четири појма. Иако је настава као облик професионалне делатности социолога врло важна, она представља етаблирану професионалну делатност социолога са другачијим карактеристикама и проблемима и неће бити предмет овог рада. Објашњења појмова треба схватити као почетна, радна одређења јер постоје разлике у њиховом схватању и употреби – неки аутори употребљавају једне, али не и друге појмове; некад се прави јасна разлика међу њима, а некада не; одређења појмова су некад нејасна и често, од стране различитих аутора, противречно дефинисана. Због непостојања јасне и прецизне терминологије није лако одредити обим и међусобни однос ових појмова.

⁵ Поред тога, у оквиру ове целине су и одреднице које се односе на интердисциплинарне студије.

Најопштији од наведених појмова је социолошка пракса (*sociological practice*). Док је циљ „базичне“, „чисте“ социологије ограничен на објашњавање друштвених проблема, социолошка пракса односи се на „социологију која је усмерена на идентификовање и/или примену решења друштвених проблема“ (Krause, 2007, p. 1346). Социолошка пракса обухвата примењену и клиничку социологију.

Примењена социологија (*applied sociology*) користи социолошка знања и истраживачке вештине за стицање емпиријски заснованог знања којим снабдева доносиоце одлука, клијенте и јавност о друштвеним појавама, проблемима, процесима и стањима тако да они могу да доносе одлуке засноване на информацијама и побољшавају квалитет живота (Perlstadt, 2007, p. 1312). Битна карактеристика примењене социологије јесте да се она бави проблемима које идентификује клијент (DeMartini, 1989, p. 136). „Базична“ социологија усмерена ка научној дисциплини и примењена социологија усмерена ка клијенту разликују се по циљевима, нормама рада и референтним групама којима се обраћају. Идеалнотипски, може се направити континуум од социологије као науке, преко социологије као друштвене критике, до социологије као решавања проблема (DeMartini 1989, p. 138).⁶

Клиничка социологија (*clinical sociology*) настоји да побољша квалитет живота људи примењујући анализу и интервенцију. Нивои деловања клиничких социолога су различити (од индивидуалног до међународног), области експертизе су разноврсне (промоција здравља, одрживе заједнице, друштвени сукоби, културне компетенције), а клинички социолози делују као социотерапеути, медијатори, администратори, затим примењују социјалне програме, реализују акциона истраживања, организују заједнице и слично (Fritz, 2007, p. 1325).⁷

У појмовном смислу може се направити јасна разлика између ова два облика социолошке праксе: примењени социолози су специјалисти за истраживања (истраживања у практичне сврхе), а клинички социолози су актери промене и наглашавају практичну интервенцију (Krause, 2017, p. 1346, Fritz 2007, p. 1325). У стварности, многи социолози у свом раду обављају и примењену и клиничку социологију, а о тој повезаности говори и чињеница да у САД-у делује јединствено Удружење за примењену и клиничку социологију (Association for Applied and Clinical Sociology, AACS) које, поред других активности, издаје лиценце за обављање ових послова.⁸

⁶ О примењеној социологији код нас видети Болчић, 2019.

⁷ У *Социолошком речнику* (Мимица, Богдановић, 2007) постоји одредница „Социологија, клиничка“, али се овај појам употребљава у другом значењу, у смислу социолошке дисциплине „која се ослања на клиничко посматрање појединаца, друштвених група и друштва у целини [...] у циљу долажења до сазнања о спонтаним социјалним реакцијама и потенцијалним утицајем на њих, пре свега, из субјективне перспективе појединих чланова друштва“ (Опалић, 2007, стр. 575–576). Иначе, у *Речнику* нема одредница које се односе на друге појмове које смо овде дефинисали – социолошка пракса, примењена социологија, евалуациона истраживања, нити има било каквог одређења које би се односило на професију социолога. Једини појам који се односи на социолошку интервенцију су акцијска истраживања (Мимица, Богдановић, 2007).

⁸ Лиценце нису услов за запошљавање клиничких и примењених социолога у САД-у.

Евалуациона истраживања подразумевају систематску примену научних истраживачких процедура у циљу прикупљање података о активностима, карактеристикама и резултатима да би се вршила процена програма, побољшала њихова ефикасност и(или) пружили подаци потребни за одлуке о будућим програмима (Patton, 2007, p. 1334). Процењивање програма односи се на питања: у којој мери задовољава потребе оних којима је намењен, колико доприноси ширем друштву и у којој мери се промене у друштву могу приписати примени програма. Евалуациона истраживања су мултидисциплинарно подручје чији је развој у САД-у био подстакнут потребом за вредновањем владиних програма у образовању и рату против сиромаштва (Patton, 2007).

Последњих деценија јављају се још два појма у покушају да се дефинише однос између социологије као научне дисциплине и професије. Џонатан Тарнер (Turner, 1998) је „оживео“ појам друштвени инжењери који би подразумевао експлицитно повезивање теоријских принципа са практичним правилима која се примењују у реалним ситуацијама. Буравој (Burawoy, 2004), на основу одговора на два питања (Знање за кога? Знање за шта?) врши поделу социолошког рада у оквиру кога се примењена социологија (*policy sociology*) односи на инструментално знање за ван-академску публику (опш. Николајевић, Стојић, 2020, стр. 140–141).

Ова појмовна разликовања су важна јер указују на различите типове професионалног деловања социолога, што ће бити релевантно за разумевање разноврстних активности које спроводи Америчко социолошко удружење у циљу повећања шанси за запошљавање социолога. У наставку рада приказаћемо прво резултате истраживања о запослености социолога у САД-у.

На којим пословима се запошљавају студенти по завршетку основних студија социологије?

ASA је спровела лонгитудинално истраживање „Шта могу да радим са завршеним основним студијама социологије?“ (*Bachelor's and Beyond Study*). Циљ је био да помогне факултетима да одговоре на ово питање јер наставници често нису довољно упознати са применом социологија у различитим областима. Истраживање је спроведено у три таласа (2005, 2007, 2009): студенти са 96 департмана за социологију анкетирани су прво на завршној години студија, а затим две и четири године након дипломирања. У првом таласу истраживано је која стручна знања и вештине су стекли. Поред тога, предмет истраживања биле су и „меке“ вештине (иако оне нису део званичних циљева курикулума) и социјални капитал (у којој мери су студенти развили односе са наставницима, другим студентима, саветницима, односе у заједници). У другом таласу истраживања настојало се да се одговори на питања које послове обављају свршени студенти (односно које програме су уписали ако су наставили студије) и које социолошке вештине користе на послу. У трећем таласу истраживана је употреба људског и социјалног капитала, професионално усавршавање, напредо-

вање на послу, вештине које социолози примењују, вештине које им недостају и задовољство послом (ASA, 2010, pp. 7–8).

Кад је реч о знањима која су стекли током основних студија, 90% студената истиче да су овладали основним појмовима, док 70% разуме разлике између теоријских парадигми, емпиријски засноване односе између различитих појава, критичке или различите погледе на друштво, друштвене проблеме и односе између појединаца и институција. Вештине које су студенти стекли (поређане према процени студената у којој мери располажу њима) су: идентификовање етичких проблема у истраживањима, развијање аргумената заснованих на евиденцији, евалуација различитих истраживачких метода, писање извештаја разумљивог несоциолозима, формулисање узрочне хипотезе, коришћење компјутерских извора за стварање листе референци, интерпретирање резултата добијених прикупљањем података, коришћење статистичких програма (ASA, 2010, p. 10). Студенти су у мањој мери сигурни у стечене вештине него у усвојена знања.

Две године после тога, 2007. године, 60% свршених студената социологије је било запослено, 13% је наставило школовање, 22% радило и школовало се, а 5% студената се изјаснило да не обавља ниједно од наведеног (ASA, 2010, p. 15). Међу онима који су били запослени са пуним радним временом, највећи удео је радио у области социјалних служби и саветовања, а затим следе послови административне подршке, менаџмента, маркетинга, других јавних служби, наставника и библиотекара и послови у друштвеним наукама и истраживањима. У наставку ћемо укратко описати ове послове (ASA, 2010, 15, pp. 17–18).

Међу запосленима који су сврстани у групу социјалне службе и саветовања (26,5%) су: водитељ случаја који ради са злостављаном и занемариваном децом, директор социјалног програма бонова за храну, форензички интервјуер при центру за заступање деце, координатор за процену подобности за програм здравственог осигурања, заступник жртава насиља у породици. Запослени у овој групи делатности баве се проблемима о којима су учили током студија, углавном у непрофитном сектору. Ови послови захтевају „меке“ вештине; социолози треба да знају како да ефикасно, али са поштовањем раде са људима који припадају различитим класама, расним и етничким групама. Примењују знање о утицају друштвених институција на појединце и утицају друштвених чинилаца на сиромаштво, болести и незапосленост.

Послове административне подршке (15,8%) социолози обављају углавном у економским организацијама, државним и локалним органима. Обухватају различите „канцеларијске“ послове: помоћници у суду, адвокатској канцеларији или компанији, специјалисти за имиграцију у великим компанијама, менаџери и планери у кабинетима државних функционера и слично. У непрофитним организацијама ова радна места често носе назив „програмски асистент“. Ово су класични „улазни“ (почетнички) послови и омогућавају социолозима на почетку каријере стицање искустава, специфичних знања и контаката што их чини конкурентним за боља радна места у каснијој каријери.

Послови у менаџменту које обављају социолози (14,4%) су разноврсни: координисање програма, спровођење уговора са владом, надгледање осигура-

вања квалитета и задовољства купаца, рад у одељењу за људске ресурсе (запошљавање, обуке, преговори током сукоба и обезбеђивање једнаких могућности за запослене). Типични опис радних задатака укључује пружање финансијске анализе, планирање радне снаге, осигурање квалитета и евалуацију запослених. Вештине потребне за ове послове су: добре лидерске и комуникацијске вештине у циљу успостављања ефикасних радних односа са различитим људима (од менаџера и стручњака до службеника и радника), аналитичке способности, оријентација на детаље, флексибилност, способност усклађивања више активности, анализирање и решавање проблема и добро управљање временом и роковима.

У области маркетинга (10,1%) социолози раде на остваривању планова, истраживању тржишта, писању реклама или продаји производа. Ови послови пружају велике могућности за примену сазнања из социологије јер на купце утичу сви они фактори које студенти социологије проучавају као што су род, раса, класа, култура и старосна доб. Послови у области продаје и маркетинга пружају могућности запошљавања социолога у привреди, али и у непрофитном сектору (нпр. прикупљање средстава).

У јавним службама (8,3%), социолози раде као полицајци, истражитељи и службеници за условне казне у правосудном систему. Истраживање је такође показало да студенти са завршеним основним студијама социологије могу да раде на пословима који су повезани са истраживањем (5,7%) иако често постоји погрешан утисак да то могу да раде само социолози са докторатом.

Кад је реч наставку школовања, 22,4% студената је уписало мастер из социологије, док је већина уписала мастер програме из блиских области (социјални рад, образовање, право, психологија/саветовање, друге друштвене науке, бизнис, јавне политике); један део је уписао несродне дисциплине (нпр. инжењерство) повезане са њиховим специфичним каријерама. Може се запазити да је око 70% свршених студената уписало мастер студије које се могу одредити као примењене, стручне или професионално оријентисане области (ASA, 2010, р. 19).

Трећи талас истраживања (2009. године) показао је да је, четири године после завршетка основних студија, готово половина социолога стекла диплому мастер студија. Око 80% социолога је променило посао, углавном остајући у истом сектору, при чему су најчешће прелазили из продаје и маркетинга на менаџерске позиције и из административне подршке у социјалне службе (ASA, 2010, р. 21).

Која знања и вештине користе социолози на својим радним местима?

Према истраживању из 2009. године, најчешће коришћена знања и вештине социолога на радном месту су: рад са људима из различитих етничких група и култура, тимски рад, коришћење рачунара за налажење информација, коришћење лидерских способности и писање извештаја (ASA, 2010, р. 21). ASA је спровела још једно истраживање примене знања и вештина стечених током студија на радном месту на кохорти студената који су студије завршили

2012. године; истраживање је спроведено на националном узорку, анкетом у три таласа, од којих је последњи реализован 18 месеци после дипломирања (ASA, 2015).⁹ Кад је реч о примени знања и вештина стечених током студија социологије, постављене су две групе питања: да ли користе на радном месту основне социолошке појмове и вештине које представљају језгро курикулума социологије и, друго, да ли користе специфичне, практичне вештине које су вероватно стекли током студија социологије. Око половине анкетираних социолога се потпуно сложило са тим да на радном месту користе оно што су учили о друштвеној разноликости, друштвеним установама и њиховом утицају на појединце, о групама и тимовима и о друштвеним проблемима. Истраживање је показало да је мања вероватноћа да примењују вештине које се односе на анализу података и дизајн истраживања (ASA, 2015, pp. 10–11).

Практичне вештине које социолози користе могу се сврстати у три групе. Најчешће примењиване вештине повезане су са односима међу људима: организационе вештине, рад са људима различите расе, етничитета, рода или класе и тимски рад. Затим следе вештине које се односе на употребу података: коришћење компјутерских ресурса за налажење информација, прикупљање података за формулисање аргумената заснованих на евиденцији, приказивање података у табелама и графиконима и трагање за постојећим статистички подацима. Најзад, око трећине социолога користи вештине изражавања које су могли да стекну на студијама: писање извештаја и израда презентација коришћењем програма као што је PowerPoint (ASA, 2015, pp. 12–13).

Кад је реч о знањима и вештинама које им недостају, а за које би желели да су их стекли током студија, амерички социолози најчешће наводе: информације о пословима, пракси и примењеним искуствима, затим специфична знања о посебним областима (вештине које се односе на кривично правосуђе, социјални рад, технологију и друштво, економију) и вештине истраживања, методе, статистику и статистичке програме (више компјутерских вештина, овладавање и другим програмима осим SPSS). Нешто више од четвртине анкетираних није изразило жељу за додатним вештинама или је било задовољно вештинама које су стекли (ASA, 2015, pp. 13–14).

Препоруке за одељења за социологију

На основу резултата истраживања „Шта могу да радим са завршеним основним студијама социологије?“ формулисане су препоруке за унапређење професионалног образовања социолога које треба да их оспособи да траже и нађу задовољавајући посао (ASA 2010, 51–71). Препоруке се заснивају на неколико основних претпоставки. Прво, социолози на универзитету треба да пружају савете за развој каријере, а не да постану саветници за запошљавање.

⁹ Ово истраживање је показало сличан распоред послова које социолози обављају као и већ наведено истраживање из 2007. године.

Кад је реч о садржају студијских програма, основна идеја јесте да се ово оспособљавање обавља кроз читав курикулум (курсеви, ваннаставне активности и слично), а не само кроз одређене предмете (као што је Каријера социолога или Стручна пракса). Подједнако важна је и друга претпоставка, а то је да „тврдо“ језгро социологије (социолошке теорије и основни појмови) не треба да буде „жртвовано“ у корист тржишно употребљивих вештина.

Истраживање из 2007. године је показало да је задовољство послом који обављају социолози повезано са тим у којој мери је посао близак ономе што су учили на студијама социологије. Такође, показало се да је већа вероватноћа да ће свршени студенти примењивати неке од вештина које су стекли током студија уколико их наведу у пријави за посао или током интервјуа (независно од радног места за које конкуришу). Поред тога, већа је вероватноћа да ће наћи посао „близак социологији“ уколико су током студија ангажовани на стручној пракси, ваннаставним активностима, активностима у заједници и слично (ASA, 2010, 18–19). Имајући у виду ове налазе, истиче се да студенти треба да се припремају за излазак на тржиште рада (или наставак школовања) све време током трајања основних студија и да одлуке које доносе у том периоду (избор предмета, обављање ваннаставних активности и праксе) утичу на њихове шансе да нађу занимљив посао „близак социологији“ који би им доносио задовољство. Одељења за социологију треба да им помогну у томе.

ASA је припремила приручник за факултете са базом података прикупљених у истраживању о запошљавању свршених студената социологије – одељења за социологију могу да је користе да студенте обучавају релевантним социолошким вештинама, упознају са могућим пословима и анкетирају у циљу процене квалитета студијског програма. Формулисан је већи број практичних сугестија и обезбеђени додатни ресурси: спискови публикација, модели радних биографија свршених студената, примери задатака за студенте социологије, кратки изводи из истраживања за студенте, родитеље и администрацију факултета, писма за студенте и њихове родитеље и слично. Препоруке се односе на оспособљавање студената за тражење посла, повећање примењеног аспекта социологије у настави и развијање социјалног капитала студената.

Одељењима за социологију се предлаже опремање библиотека литературом намењеном да помогне социолозима у тражењу посла, као и упућивање студената на линкове различитих организација (од социолошких удружења, преко центара за развој каријере на универзитетима, до служби и сајтова за запошљавање). Такође, студентима се могу давати конкретни савети за тражење посла – на пример, на који начин ефикасно тражити послове „блиске социологији“ на сајтовима за запошљавање. Обуке за тражење посла могу се организовати у сарадњи са центрима за каријеру универзитета или увођењем курсева (или неког другог облика активности) за припрему за тражење посла и развој каријере социолога.¹⁰

¹⁰ На основним студијама социологије на неким одељењима уведен је предмет Каријера социолога.

Одељења за социологију треба јасно да дефинишу исходе учења студија социологије што треба да помогне студентима који траже први посао у изради радне биографије. Наставници треба да разјашњавају студентима примењивост вештина које стичу и помогну им да их формулишу тако да одговарају захтевима различитих типова послова.¹¹ У настави из различитих предмета (од Увода у социологију до курсева из посебних социологија) могуће је истовремено остваривати два циља: овладавање садржајем и јасно указивање на то како су та знања и вештине повезана са пословима које могу да обављају социолози. Не треба претпоставити да студенти знају који су циљеви одређених задатака већ им треба јасно указати на њихову практичну релевантност: на пример, студенти могу да анализирају податке о тржишту рада и истовремено испитују могућности запошљавања социолога или развијају вештине релевантне за интервју за посао (могу да интервјуишу неког запосленог социолога). Такође, може се омогућити „издвајање“ студената тако што ће се увести награде за нпр. најбољи есеј, најбољи истраживачки рад и слично што студенти могу да додају у своју биографију. Обављање различитих задатака треба формализовати на такав начин да то буде препознатљиво послодавцима (нпр. организовање конференција за студенте паралелно са научном или стручном конференцијом).

Курикулум мора да буде тако организован да подстиче развој тзв. „меких“ вештина и директно указује на њихову релевантност за рад социолога: комуникација, рад у групи или тиму, културне компетенције и способности за рад са људима из различитих друштвених група, као и вештине анализе података и употребе рачунара. Да би студенти стекли сигурност у примену различитих метода истраживања не препоручује се нагомилавање методолошких курсева већ побољшање постојећих и вежбање примене различитих метода кроз задатке у оквиру других предмета.

Неке од препорука односе се на развијање социјалног капитала. Истраживања у заједници и евалуације пројеката омогућавају студентима стицање искуства и развијање контаката изван академске средине. Ваннаставне активности као што су рад у заједници, пракса, стажирање, волонтирање и социолошки клубови студената пружају могућности за развој односа, неформално учење и обављање различитих задатака. Укључивање студената у конференције и истраживачке активности одељења подстиче развој контаката са другим социолозима.¹²

Социолози се запошљавају у различитим областима на врло различитим пословима. Није могуће програмом студија обухватити све посебне области примене социологије, али се могу увести додатни курсеви из примењене и

¹¹ Студентима треба указати на потребу да детаљно и конкретно наведу своје вештине (аналитичке, организационе, комуникационе). На пример, треба да наведу не само да знају да раде на рачунару већ које програме за које активности знају да користе. Ако наводе да поседују организационе вештине, треба то да поткрепе искуством успешног организовања неког догађаја и слично.

¹² За задатке на неким пројектима студенти могу да добијају кредите чиме факултет смањује трошкове истраживања.

јавне социологије или блокови изборних предмета који су везани за одређене послове које могу да обављају социолози (нпр. социјални рад, образовање, право).¹³ Притом је потребно комбиновати језгро социолошких теорија и метода са садржајем курса из специјализованих области са јасним импликацијама за будућу каријеру социолога.

Алумни панели или саветодавни одбори (састављени од бивших студената, послодаваца) као и истраживања међу бившим студентима могу да помогну да се процене исходи наставе, али и да се укаже на могућности запошљавања.

На крају се истиче да ове препоруке не значе да факултети и одељења треба да преузму одговорност за налажење посла и развој каријере својих студената, али морају да буду свесни перспектива својих студената.

Активности ASA на унапређивању запошљивости социолога

Професионална удружења су врло важан елемент професије и често представљају први ступањ професионализације. Њиховим деловањем остварује се више циљева: надзор над регрутацијом за професију и професионалним образовањем (формалним и неформалним), заштита монопола над професионалним радом и контрола професионалног рада, осигуравање и иницирање истраживачке делатности, унапређење научне основе на којој почива професија (Šporer 1990, стр. 30–31). Америчко социолошко удружење је најстарије национално професионално социолошко удружење (основана 1905. године) које последњих година броји око десет хиљада чланова (ASAa), организованих кроз секције и заједнице. ASA спроводи разноврсне активности које су усмерене како на развој социологије као науке (организовање годишњих конференција, издавање научних часописа), тако и на развој социологије као професије. Деловање је усмерено према широј јавности (популаризација студија социологије и социолошке експертизе у друштву), према одељењима за социологију и према (потенцијалним) студентима социологије и социолозима.

ASA редовно спроводи истраживања о запошљавању социолога, њиховим платама, каријери и задовољству послом, као и о одељењима за социологију и наставним програмима. На тај начин се систематски прати запошљавање и каријере социолога, што омогућава унапређивање образовања и професионалне праксе и њихово усклађивање са условима на тржишту рада.

Образовање социолога је најважнија активност за професију па ASA обезбеђује бројне и разноврсне ресурсе одељењима за социологију (силабусе, упутства, задатке, видео материјале за наставу). Студентима основних студија су, поред тога, намењени разноврсни ресурси са нагласком на развој професионалне каријере: радионице, вебинари, презентације, интервјуи са социоло-

¹³ Од 816 одељења за социологију у САД-у, 283 има специјализацију: 62% криминал, право и друштво, 29% социјални рад и социјалне услуге, 16% геронтологија и 15% породица и млади (према ASA, 2010, р. 70).

зима који раде на различитим радним местима, примери послова које социолози обављају, приручници за ефикасно студирање и налажење посла, водич за оснивање социолошког студентског клуба, подршка укључивању изузетних студената на годишње састанке ASA, награде за најбоље студентске радове, линкови различитих релевантних организација. На овај начин се каријерни развој не препушта искључиво индивидуалној иницијативи студената већ се интегрише у сам процес образовања.

ASA омогућава повезивање, умрежавање и дељење искустава социолога који раде у непрофитном, државном и корпоративном сектору. Социолозима који желе да се информишу о овим пословима на располагању је серија видео материјала и вебинара о каријери социолога у практичном окружењу, личне исповести социолога који раде на различитим радним местима, искуства о томе како им социологија помаже у обављању посла, практични савети за тражење посла, информације о различитим пословима које социолози могу да обављају у високом образовању ван наставе. Социолози који већ раде у практичном окружењу могу да се повезују кроз секцију „Социолошка пракса и јавна социологија“ (*Sociological Practice and Public Sociology* – SPPS) у оквиру ASA. Ова секција такође реализује различите активности: организује симпозијум на годишњим састанцима ASA и заједницу на LinkedIn мрежи, додељује награде, информише чланове о организацијама које запошљавају социологе (SPPS official site). У оквиру ASA постоје и заједнице „Социолози који раде свуда“ (*Sociologists Working Everywhere*) и „Заједница клиничких социолога“. Овакви облици повезивања и умрежавања доприносе одржавању професионалног идентитета социолога који раде у практичном окружењу што је један од кључних изазова савремене социолошке професије.

Поред научних часописа ASA издаје часопис *Contexts* који објављује најновија истраживања намењена широј читалачкој јавности и билтен *Footnotes* намењен члановима које информише о социолошку приступу актуелним темама и активностима ASA.¹⁴

На сајту ASA организован је Career Center (раније Job Bank) чији је циљ да повеже социологе који траже посао и послодавце,¹⁵ а у оквиру годишње скупштине организује се и сајам запошљавања. На тај начин се професионално удружење јавља као посредник на тржишту рада, чиме се његова улога проширује изван традиционалних академских оквира. Пажња се поклања и проблему запошљавања свршених студената мастер и докторских студија (видео, вебинари, виртуелни про-семинари са презентацијама и дискусијама намењеним свршеним студентима и социолозима на почетку каријере). Подаци показују да се доктори социолошких наука мање запошљавају изван универзитета у од-

¹⁴ Број *Footnotes* објављен у септембу 2022. године посвећен је теми Каријере социолога у практичном окружењу.

¹⁵ Увид у постављене огласе показује да се они углавном односе на радна места у настави на факултетима. У 2024. години, од укупног броја оглашених радних места (623), 4,7% је сврстано у социолошку праксу (ASA sept. 2025, p. 2).

носу на нпр. економисте. Имајући у виду огроман привредни сектор САД-а са развијеним одељењима за развој и истраживања, као и обимне активности владиних агенција, то је потенцијално велико тржиште рада и за социологе који се баве истраживањем у практичне сврхе и евалуацијом програма. О томе говоре социолози запослени у истраживачким одељењима неколико највећих глобалних ИТ компанија у свом отвореном писму:

„Поздрављамо колеге са социолошким образовањем у нашим тимовима на истраживачким позицијама у индустрији, али често имамо потешкоћа да запослимо социологе јер се много мање њих пријављује за истраживачке позиције него истраживача из сродних области, као што су психологија, политичке науке или економија“ (Jaroszewski et al., 2021).

Проблемом запошљавања социолога баве се професионална удружења и у другим земљама. У оквиру Светске социолошке асоцијације (International Sociological Association, ISA) делује истраживачки одбор Клиничка социологија. Неколико националних удружења социолога има секције или групе посвећене примењеној социологији. Неколико часописа је посвећено примени социологије у пракси (*Journal of Applied Social Science*, *Teaching Sociology*, *Clinical Sociology Review*, *European Review of Applied Sociology*). Поред тога, различите облике умрежавања, консултовања, курсева и блогова са практичним саветима реализују социолози који имају искуства у пракси, самостално или у сарадњи са социолошким организацијама.

У оквиру овог рада указаћемо још на активност Британског социолошког удружења (British Sociological Association, BSA). Поред популаризације студија социологије, обезбеђивање ресурса за одељења за социологију, студенте и социологе који траже посао, организована је Група за примењену социологију (*BSA Applied Sociology Group*) и припремљен курикулум за примењену социологију. Објашњавајући потребу за израду курикулума истиче се да социолози поседују знање о организацијама и људској интеракцији тако да могу не само да објашњавају већ и да побољшавају многе свакодневне ситуације (од разлике у платама између полова до последица климатских промена на благостање и здравље). Фокус је на специфичним интервенцијама за решавање непосредних проблема у друштвеном окружењу коришћењем социолошког знања Курикулум представља покушај систематског увођења примењене димензије у образовање социолога и намењен је одељењима за социологију која желе да укључе примењену социологију у програм (препоручује се на трећој години основних студија). Средиште курикулума чине четири целине: 1. знања, 2. вештине, 3. запошљавање, каријера и етика и 4. пракса. Поред тога, курикулум садржи и студије случаја, активности током наставе, начине оцењивања и ресурсе (списак литературе, часописа, организација, студија случаја), као и списак знања и вештина за које се сматра да треба да их стекну студенти да би успешно могли да обављају стручне послове (*BSA Applied Sociology Group official site*).¹⁶

¹⁶ Српско социолошко друштво је објавило на свом сајту краћи извештај о овим активностима Британског социолошког удружења (Фокс 2019).

Завршна разматрања

На крају ћемо указати на још неколико тема које се јављају у стручним текстовима и искуствима социолога запослених у различитим делатностима, као и на могућности унапређења професије социолога код нас. Можемо почети од термиолошког нивоа. Већ је напоменуто да појмови примењене и клиничке социологије нису једнозначно одређени.¹⁷ За социологе који раде као стручњаци у владином, непрофитном или корпоративном сектору у америчкој социолошкој заједници употребљаван је израз – социолози који раде „изван академије“, односно универзитета (*sociologists outside of the academy*). У новије време употребљава се и израз социолози који раде „у практичном окружењу“ (*in practice settings*). Како указује Ненси Кид, извршна директорка ASA, то није „мала, ненамерна језичка разлика“. Позитивно одређење треба да укаже на то да ти послови нису алтернативе уобичајеним каријерама које социолози бирају јер им уобичајени социолошки послови нису доступни. Кид истиче да су то продуктивне опције које могу да понуде социолозима велико задовољство послом и да дају значајан допринос друштву (Kidd, 2022). Ова термиолошка промена може се посматрати као део настојања да се пословима социолога ван универзитета прида одговарајућа вредност. Када се говори о пословима који су пожељни за социологе, употребљава се често израз „послови блиски социологији“ (*jobs that are close to sociology*) или се пак говори о пословима на којима социолози могу да примене социолошка знања и вештине. Ова језичка неодређеност говори о неизграђености професије која није успела да оствари монопол на експертизу, да „омеђи“ делокруг свог рада. У српском друштву запошљавање на универзитету је ограничено па се као „модел“ уобичајеног рада социолога углавном наводи професор социологије у средњој школи: радна места и потребне квалификације у средњошколској настави су јасно дефинисане, а потребне вештине и пракса укључене у образовање социолога. Кад је реч о запошљавању у другим секторима, често се користи неодређена формулација „рад у струци“. Ми смо у овом тексту користили фразу „социолози који раде као стручњаци“ да означимо послове у државном, профитном и непрофитном сектору.

Ако се мало социолога запошљава у неком сектору, на пример индустрији, онда то повратно утиче на послодавце да мање имају у виду социологе за будућа запослења: своју слику профила запосленог који ће успешно обављати одређени посао послодавци формирају на основу свог искуства о онима који већ раде (опш. Gorman 2005). И обрнуто, запослени социолози својим перформансама (способностима, односом према раду, етиком) отварају врата организација за своје будуће колеге. Одељења за социологију и професионална удружења могу да помогну тако што ће обезбедити додатне ресурсе да би социоло-

¹⁷ Занимљиво је да ASA на свом сајту објашњава да појам клиничке социологије у САД-у има другачије значење од употребе тог појма у Европи, а BSA објашњава да појам примењене социологије који они користе одговара ономе што се у САД-у назива клиничка социологија.

лози запослени у различитим секторима на најбољи начин представљали своју професију (додатно стручно образовање, приручници, стручни текстови у часописима, стручне конференције, семинари, курсеви из специфичних вештина, организовање у секције и умрежавање). Поред тога, потребно је пружити прилику социолозима који раде у различитим делатностима да своја искуства деле не само са студентима социологије већ и са универзитетском социолошком заједницом. Тиме ће се они који су одговорни за образовање упознати са пословима које социолози обављају (знањима и вештинама које примењују на радном месту). Истовремено ће обогатити своја знања непосредним увидима у друштвену стварност која имају запослени социолози. То ће допринети развоју социологије као науке и професије у српском друштву.

Свршени студенти често нису довољно упознати са процесом запошљавања (и шире, функционисањем тржишта рада). Мислимо пре свега на очекивање да се у огласима за посао у оквиру потребних квалификација наводи занимање „социолог“ и уопште, на представу о томе да „радити у струци“ подразумева и одговарајуће именовање радног места. Друга претпоставка јесте да звање које су стекли говори послодавцу све што је потребно о знањима и вештинама којима располажу. Ниво образовања и занимање је само један од сигнала за послодавца о потенцијалним способностима кандидата. Велики део послодаваца није упознат са тим шта све социолози могу да раде, нити детаљно проучавају списак положених испита и додатак дипломи приликом селекције кандидата за посао. Као што су истраживања ASA показала, ако свршени студенти своја знања и вештине третирају као нешто што се подразумева, умањују себи шансе за запослење. Међутим, проблем можемо посматрати и са другог становишта: шта професионално удружење и одељења за социологију могу да раде да би се потенцијални послодавци упознали са знањима и вештинама које се стичу на студијама социологије. Видљивост социолошке професије у нашем друштву може се побољшати истраживањима друштвено важних проблема, наступима социолога у јавности, ангажовањем у јавним политикама.¹⁸ Области у којима постоје могућности за запошљавање социолога често нису заступљене у довољној мери у научној делатности социолога. То можемо видети на примеру маркетинга. Пре четири деценије забележено је:

Но, и код нас су маркетиншка истраживања незамислива без социолошких концепата (нпр. без појма групе нема „сегментирања тржишта“) и метода (социолошке анкете). Социологија спонтано продире у подручје маркетиншких истраживања, али професионалних социолога још нема у маркетиншким службама и тимовима (Županov, Šporer, 1985, 59).

Не само да има мало социолога у маркетиншким тимовима већ нема много ни социолошких истраживања релевантних тема (на пример утицај социоекономских и културних чинилаца на понашање потрошача). Пружајући

¹⁸ Често сведочимо томе да се у јавности истиче да на неки проблем утичу друштвени чиниоци, да би „социолози могли да кажу више о томе“, али о томе не говоре социолози него психолози, педагози и слично.

сазнања до којих се дође таквим истраживањима, развојем инструмената за маркетиншка истраживања и дисеминацијом тих резултата подигла би се свест о значају рада социолога у маркетиншким тимовима.

Као што смо видели, препознавање знања и вештина и указивање на њихову практичну примену један је од главних задатака које треба реализовати током образовања социолога. ASA између осталог упућује на текст Келски (Kelsky, 2015) која истиче да је задатак социолога који жели да ради ван наставе прелазак са јединственог идентитета („социолог“) на различите вештине, раздвајање идентитета од вештина јер ван универзитета послодавци траже вештине. Условно можемо прихватити овакве формулације у смислу да истичу значај препознавања и даљег развијања вештина, али се не може прихватити и потпуно растакање професионалног идентитета у низ вештина стечених на различите начине (током студија, кроз неформално образовање, у свакодневном животу). С правом се указује у препорукама ASA да се у студијском програму мора очувати „тврдо“ језгро социологије (теорије и појмови); у искуствима примењених социолога често се истиче значај социолошке имажинације за њихово обављање посла. Штавише, проблем идентитета социолога који раде као стручњаци у владином, профитном или непрофитном сектору је једно од питања које се поставља пред професионално удружење и због тога што се ови социолози идентификују са својом професијом (социолога) и својом радном организацијом (боље рећи њеном делатношћу). Ако социолози који раде у практичном окружењу изгубе свој идентитет социолога, тиме професија губи. Професионално удружење има кључну улогу у одржавању професионалног идентитета социолога, а то може да оствари систематским деловањем: подстицањем свршених студената социологије да се учлане у удружење, организовањем секција, умрежавањем социолога запослених у одређеним делатностима, разматрањем проблема са којима се суочавају на радном месту, заступањем и слично.

У којој мери се искуства и препоруке ASA могу применити у српској социолошкој заједници? Треба имати у виду одређене разлике које утичу на начин сагледавања и решавања проблема запошљавања социолога. У америчкој социолошкој заједници много пажње се поклања запошљавању доктора социолошких наука. Уобичајени ток каријере – докторирање, запошљавање на факултету и напредовање до сталног радног односа – постаје недоступан за многе јер њихов број значајно превазилази могућности запошљавања на универзитету. Код нас тај проблем још увек није у тој мери изражен (али се може очекивати у будућности). Са друге стране, проблем запошљавања свршених студената основних студија социологије постоји већ деценијама, као и покушаји да се тај проблем ублажи. Тако су, на пример, Жупанов и Шпорер истакли да су претпоставке за развој примењене социологије промене у образовању социолога: увођење у наставу примера из примењене социологије, увођење обавезне праксе, промене вредносне оријентације у процесу професионалне социјализације, промене у раду професионалних удружења (Županov, Šporer,

1985, 56–57).¹⁹ Као што се може видети, ове препоруке су актуелне и данас. На основу анализе активности Америчког социолошког удружења можемо говорити о више могућих праваца унапређења професионализације социологије који су, уз одређена ограничења, релевантни и за српски контекст. Оно што се може преузети од ASA и прилагодити нашим условима јесте пре свега разноврсност активности усмерених према одељењима за социологију, студентима, социолозима и друштву, мултимедијалност ресурса и савремени начини комуникације. Поред тога, развој ресурса за наставу и подршку студентима у планирању каријере, као и спровођење редовних истраживања о запошљавању свршених студената, били би значајни кораци који се могу спроводити са постојећим институционалним капацитетима. Са друге стране, неке активности као што су информисање о огласима за посао или прикупљање обимних ресурса о каријерама социолога теже је применити у српском контексту.

Могућности примене различитих активности у великој мери зависе од капацитета и организованости професионалних удружења. У Србији делују два удружења социолога. Социолошко научно друштво Србије (СНДС) је, као што му назив говори, усмерено на развој социологије као науке.²⁰ Српско социолошко друштво (СДС) истиче циљеве и активности које се односе на унапређивање стручног, наставног и научног рада у области социологије, као и „укључивање стручног социолошког рада у различите области привредних и друштвених делатности“ (ССД, 2023).²¹ Иако у оквиру ССД постоји Одбор за професионална питања који се бави запошљавањем, правима и интересима социолога „при запошљавању на радним местима за које је предвиђено социолошко образовање“ (исто), запажене активности се испољавају само у области заштите статуса наставе социологије у средњем и високом образовању. Ограничавајући чинилац деловања је и мали број чланова, Проширење чланства (посебно укључивање запослених ван универзитета и незапослених социолога), умрежавање и развијање разноврсних облика комуникације подигли би организационе капацитете удружења који могу да се користе за осмишљавање и реализовање активности са циљем унапређења запошљавања социолога.

¹⁹ Промене у вредносној оријентацији у процесу професионалне социјализације односе се на то да је потребно, уместо модела интелектуалца, развијати и експертистичку социјализацију и услужну оријентацију, као и да је потребно да социолози запослени на универзитетима више вреднују рад примењених социолога.

²⁰ Чланство у друштву је ограничено на докторе социолошких наука и студенте докторских студија. Главне активности су: организовање научних скупова, издавање научног часописа, предузимање научних истраживања и слично (SNDS, 2019). У Етичком кодексу СНДС, поред навођења општих етичких принципа, посебно су уређена само етичка питања научно-истраживачког рада (SNDS, n. d.).

²¹ ССД спроводи активности у циљу развоја науке (организовање научних скупова, издавање часописа и слично) и промоције студија социологије (такмичење средњошколаца). Нема усвојен етички кодекс. Услов за чланство је стечено социолошко образовање, али су чланови скоро искључиво запослени на факултетима и институтима.

На крају треба истаћи да су ефекти активности професионалних удружења и одељења за социологију на запошљивост социолога ограничени јер на то значајан утицај имају и структурне карактеристике тржишта рада у Србији. Ограничена потражња за социолозима ван образовног система, недовољна видљивост социолошке експертизе и слаба повезаност академског и привредног сектора представљају кључне препреке. Проблем у том смислу није само у томе како образовати социологе, већ и у томе да ли друштво препознаје потребу за њиховим знањима и вештинама. Због тога се не може очекивати да промене у образовању саме по себи доведу до значајног повећања запослености, већ је неопходно, као што је већ истакнуто, паралелно деловање на афирмацији и популаризацији социологије у јавности и институцијама, и посебно, проактиван однос према привредним организацијама.

Положај социолога на тржишту рада је ефектно сумирао један амерички социолог који ради „у практичном окружењу“ (финансијски сектор). Студије социологије припремају студенте за широк спектар могућности за развој каријере, али истовремено пружају монопол на експертизу за врло мало радних места. Студенти се оспособљавају да добро обављају послове у релевантним институцијама и организацијама, некад чак и боље од тога како их обављају запослени са уобичајеним квалификацијама за та радна места (Matthew, 2022). Имајући у виду овај амбивалентан положај професије социолога, као и анализу активности ASA, можемо још једном указати на улогу професионалних удружења, одељења за социологију и наставника: с једне стране, да подстичу код студената самопоуздање, мотивисаност и спремности да активно испитују разноврсне могућности запошљавања и развоја каријере и, с друге стране, да се посвећено ангажују на афирмацији социолошке експертизе у јавности и подршци социолозима који раде у привредним, државним, јавним и невладиним организацијама.

Референце

- Вулетић, В. (2025). *Социологија и идеологија – прилози за историју социологије у Србији*. Београд: Филозофски факултет. doi 10.46793/6427.394.7.V
- Мимица, А., Богдановић, М. (прир.) (2007). *Социолошки речник*. Београд: Завод за уџбенике.
- Николајевић, Стојић (2020). Социологија као наука и пракса: развој социологије у САД. У О. Марковић Савић & Н. Прашевић (ур.), *Наука без граница III* (стр. 129–145). Косовска Митровица: Филозофски факултет.
- Опалић, П. (2007). Социологија, клиничка. У А. Мимица, М. Богдановић (прир.), *Социолошки речник* (стр. 575–576). Београд: Завод за уџбенике.
- ССД (Српско социолошко друштво) (2023). Статут удружења „Српско социолошко друштво“. https://ssd.org.rs/wp-content/uploads/2023/10/Statut_06.10.2023_Web.pdf

- Фокс, Н. (2019). Курикулум за примењену социологију. Српско социолошко друштво. https://staro.ssd.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=672:2019-01-11-20-38-36&catid=35:2011-12-11-16-36-13&Itemid=41
- ASA (2010). American Sociological Association, Research and Development Department. *Launching Majors into Satisfying Careers: A Faculty Manual with a Student Data Set*. Washington, DC: American Sociological Association. http://www.asanet.org/sites/default/files/savvy/documents/research/pdfs/ASA_Launching_Majors_Faculty_Manual_2010.pdf
- ASA (2015). American Sociological Association, Research and Development Department. *Jobs, careers & sociological skills The Early Employment Experiences of 2012 Sociology Majors*. Washington, DC: American Sociological Association. https://www.asanet.org/research_brief/jobs-careers-sociological-skills-early-employment-experiences-2012-sociology-majors/
- ASA (2025). American Sociological Association, *Positions Advertised in the ASA Job Bank and Career Center in 2024*. Washington, DC: American Sociological Association. https://www.asanet.org/wp-content/uploads/2025/09/Job-Bank-Report-2024_Final.pdf
- Bolčić, S. (2019). Uspešno društvo i primenjena sociologija. *Sociologija*, 61(5), 758–778. doi 10.2298/SOC19S1758B
- Bolčić, S. (2003). *Svet rada u transformaciji. Lekcije iz sociologije rada*. Beograd: Plato.
- Bryant, C. D. & Peck, D. L. (Eds.) (2007). *21st Century Sociology: A Reference Handbook*. Thousand Oaks, Calif: Sage Publications.
- Burawoy, M. (2004). Public Sociologies: Contradictions, Dilemmas, and Possibilities. *Social Forces*, 82(4), 1603–1618.
- DeMartini, J. R. (1989). “Basic and Applied Sociological Work”. *Sociological Practice*, 7(1), Article 17. <https://digitalcommons.wayne.edu/socprac/vol7/iss1/17>
- Fritz, J. M. (2007). Clinical Sociology. In C. D. Bryant, & D. L. Peck (Eds.), *21st Century Sociology: A Reference Handbook* (pp. 1325–1333). Thousand Oaks, Calif: Sage Publications.
- Jarozewski, S., Hunzaker M. B., Miner M. M., Outland S. A., Rafalow M., Reisman, A. (2021, August 16). An Open Letter to Sociology Faculty. Sage: S3 – Social Science Space. <https://www.socialsciencespace.com/2021/08/an-open-letter-to-sociology-faculty/>
- Kelsky, K. I. (2015). Got Skills? *Context*, 14(2), 80–81. doi 10.1177/1536504215585789
- Kidd, N. (2022). Careers in Practice Settings: Providing Satisfaction to Sociologists and Meaningful Contributions to Society. *Footnotes*, 50(3), <https://www.asanet.org/footnotes-article/careers-practice-settings-providing-satisfaction-sociologists-and-meaningful-contributions-society/>
- Krause, J. (2007). Sociological Practice. In C. D. Bryant, & D. L. Peck (Eds.), *21st Century Sociology: A Reference Handbook* (pp. 1346–1357). Thousand Oaks, Calif: Sage Publications.
- Matthew, E. (2022). A Sociologist’s Perspective on Financial Planning. *Footnotes*, 50(3). <https://www.asanet.org/footnotes-article/careers-practice-settings-providing-satisfaction-sociologists-and-meaningful-contributions-society/>

- Patton, M. Q. (2007). Evaluative Research. In C. D. Bryant, & D. L. Peck (Eds.), *21st Century Sociology: A Reference Handbook* (pp. 1334–1345). Thousand Oaks, Calif: Sage Publications.
- Perlstadt, H. (2007). Applied Sociology. In C. D. Bryant, & D. L. Peck (Eds.), *21st Century Sociology: A Reference Handbook* (pp. 1312–1324). Thousand Oaks, Calif: Sage Publications.
- SNDS (Sociološko naučno društvo Srbije) (2019). Statut udruženja „Sociološko naučno društvo Srbije“. <https://snds.rs/statut/>
- SNDS (Sociološko naučno društvo Srbije) (n. d.). Etički kodeks Sociološkog naučnog društva Srbije. <https://snds.rs/eticki-kodeks/>
- Stojić, G., Nikolajević, A. (2019). The Profession of a Sociologist in the early 21st Century – The Problem of Sociologists’ Employment. In J. Petrović, V. Miltojević & Trotsuk (Eds.), *Sociology in XXI Century: Challenges and Perspectives* (pp. 169–184). Niš, Belgrade: Faculty of Philosophy, Serbian Sociological Association.
- Trajkovski, I. (2006). Strukturalne i institucionalne tendencije u savremenoj američkoj sociologiji. *Sociologija*, 48(4), 341–355.
- Šporer, Ž. (1990). *Sociologija profesije. Ogledi o društvenoj uvjetovanosti profesionalizacije*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo.
- Turner, J. H. (1998). Must Sociological Theory and Sociological Practice Be So Far Apart?: A Polemical Answer. *Sociological Perspectives*, 41(2), 243–258.
- Županov, J. (1985). Sociološka ekspertiza i samupravna demokratija. U Ž. Nikolić (ur.), *Sociolog u privredi* (str. 25–32). Niš: Filozofski fakultet.
- Županov, J., Šporer, Ž. (1985). Sociologija na raskršću. *Revija za sociologiju* 15(1–2), 53–65.

Интернет извори

- ASAa (n. d.) ASA Membership, 20-Year Trends. Retrieved on January 21, 2026, from <https://www.asanet.org/academic-professional-resources/data-about-the-discipline/data-dashboard/asa-membership/membership-trends-over-the-years/>
- ASAb (n. d.). Career Center. <https://www.asanet.org/academic-professional-resources/career-center/>
- Association for Applied and Clinical Sociology (AACS) – Sociology at Work. www.aacsnet.net
- BSA Applied Sociology Group (n. d.). *Curriculum* https://appsoc.org.uk/?page_id=1429
- Data USA (n. d.). Sociology. Retrieved on January 21, 2026, from <https://datausa.io/profile/cip/sociology-451101>
- ISA (n. d.) RC 46 Clinical Sociology. <https://www.isa-sociology.org/en/research-networks/research-committees/rc46-clinical-sociology/>
- Sociological Practice and Public Sociology (SPPS) (n. d.). <https://sspps.wordpress.com/>

THE ROLE OF THE PROFESSIONAL ASSOCIATION IN IMPROVING EDUCATION FOR THE EMPLOYABILITY OF SOCIOLOGISTS

Gordana Stojić¹, Aleksandra Nikolajević²

¹²Department of Sociology, Faculty of Philosophy, University of Niš, Niš, Serbia

Abstract

One of the problems facing the sociological profession is the limited employment opportunities. The professional roles and responsibilities of sociologists in various fields (business, public services, government, civil sector) are insufficiently defined, except in relation to education and research activities. Therefore, it is difficult to answer the question of what skills, methods and procedures should be part of sociological education, and which sociologists can present to an employer during a job interview. The focus of this paper is the activities of the American Sociological Association (ASA), which seeks to expand employment opportunities for sociologists and support the application of sociological expertise in professional contexts. After outlining the key concepts, the results of a survey of sociologist employment in the USA, the activities carried out by the ASA, and recommendations on how to structure sociological education and professional practice in order to increase the employability of sociology graduates will be presented. Finally, this paper explores the potential application of the ASA's experiences and initiatives to improve the employment prospects of sociologists across various fields of Serbian society.

Keywords: sociologist profession, employment, education, professional association, ASA

RECEIVED: 24.04.2026

REVISION RECEIVED: 25.05.2026.

ACCEPTED: 25.05.2026.

gordana.stojic@filfak.ni.ac.rs

aleksandra.nikolajevic@filfak.ni.ac.rs

SNAGE I OGRANIČENJA AKCIONIH ISTRAŽIVANJA: PREGLED PRISTUPA I METODOLOŠKIH DILEMA^{1*}

Dijana Marić **

Departman za sociologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu, Niš, Srbija

Sažetak

U savremenom društvenom kontekstu raste potreba za istraživačkim pristupima koji integrišu teorijska znanja i praktične intervencije. Akciona istraživanja, kao participativni i reflektivni istraživački model, predstavljaju metodološki okvir koji omogućava neposredno povezivanje naučnog sa praktičnim delovanjem. Njihov osnovni cilj nije samo razumevanje društvenih pojava, već i transformacija konkretne prakse kroz aktivno učešće aktera u procesu istraživanja i promene. Time akciona istraživanja prevazilaze tradicionalne istraživačke paradigme i afirmišu se kao instrument društvene inovacije i osnaživanja zajednica. Ovakav pristup posebno dobija na značaju u kontekstu složenih društvenih promena, jer omogućava razvoj fleksibilnih i inkluzivnih modela intervencije zasnovanih na potrebama učesnika. Cilj rada jeste da se iz sociološke perspektive razmotre osnovna obeležja akcionih istraživanja, njihove metodološke specifičnosti, mogućnosti primene, kao i prednosti i ograničenja ovog pristupa, uz kritičko sagledavanje pitanja participacije, odnosa moći, validnosti i njegovog transformativnog potencijala u savremenom društvenom kontekstu.

Ključne reči: akciono istraživanje, društveno istraživanje, primena akcionog istraživanja.

Umesto uvoda: počeci razvoja akcionih istraživanja

Pojam „akciona istraživanja“ potiče od socijalnog psihologa Kurta Levina (Kurt Lewin), koji je 1946. godine istraživanje aktivnosti označio kao „istraživanje u službi društvenih poduhvata ili društvene tehnike (König & Zedler, 2001, str. 140). Levin (Lewin) je prvi implementirao i metodološki utemeljio akciona istraživanja

¹ *Autor za korenspondenciju: dijana.maric@filfak.ni.ac.rs

Ovo istraživanje podržalo je Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije (Ugovor br. 451-03-47/2023-01/ 200165).

Rad citirati kao: Marić, D. (2026). Snage i ograničenja akcionih istraživanja: pregled pristupa i metodoloških dilema. *Godišnjak za sociologiju* 22(36), 83-99

**  <https://orcid.org/0000-0001-7461-7490>

i zato se smatra da su njegovi rani koncepti akcionog istraživanja, aktivnosti koje uključuju proučavanje društvenih sistema kroz njihovu promenu, bili seme akcione nauke (Argyris, Putnam & McLain Smith, 1985). Insistirao je na tezi da je nemoguće razumeti neki sistem ukoliko ga ne pokušamo promeniti, tj. dijagnoza – saznanje ima smisla samo ukoliko je povezana sa intervencijom – akcijom (Schein, 1999: 7; prema Maksimović, 2012, str. 233). Počeci akcionih istraživanja u velikom broju radova posvećenih ovoj temi vezuju se i za Džona Djuia (John Dewey). Iako Djui u svojim delima nije eksplicitno formulisao pojam akcionog istraživanja, njegova kritika razdvojenosti znanja i delanja, kao i insistiranje na povezivanju nauke i prakse, imala je značajan uticaj na razvoj eksperimentalnog pristupa u društvenim naukama, čime je posredno postavio temelje za kasniji razvoj akcionog istraživanja (Bandur & Maksimović, 2011).

U promišljanjima Levina i Djuia vidi se posvećenost idejama o boljem društvu. Obojica su osmišljavali i sprovodili akciona, odnosno demonstraciona istraživanja, čije su posledice sistematski proučavali. Njihov zajednički cilj bio je da doprinesu razvoju fundamentalnog znanja, istovremeno rešavajući praktične probleme (Argyris et al., 1985). Prema Levinu (1948) nastanak akcionih istraživanja je blisko vezan za stvaranje pravednijih uslova za pojedince koje oblikuju određene prakse – školske, lokalne, institucionalne. Levin je akciono istraživanje koristio za prepoznavanje i umanjivanje socijalnih problema, kao što su asimilacija, segregacija i diskriminacija marginalizovanih grupa, pomažući na taj način ljudima i zajednicama da reše probleme, iniciraju promenu i proučavaju uticaj tih promena (Lewin, 1946).

Koreni akcionog istraživanja su duboki i nadovezuju se na ono što je osnovno u kvalitativnom pristupu, koji je osnažen u vremenu društvenih turbulencija. Prvi napor se pojavljuje tridesetih godina prošlog veka, kada su fotografi Dorotea Lang (Dorothea Lange) i Luis Hajn (Lewis Hine) koristili fotografiju da otkriju dubine siromaštva i očaja u Americi iz doba depresije. Šezdesetih godina prošlog veka ponovo se aktuelizuje akciono istraživanje u obliku grupa kao što je *Nacionalno akciono istraživanje protiv vojnog industrijskog kompleksa* (NARMIC), koje se fokusiralo na vojnu politiku SAD. Osamdesetih i devedesetih dominiraju akciona istraživanja u oblastima kao što su: ekološke katastrofe (npr. Ljubavni kanal), medicinske politike (npr. prekomerna upotreba carskog reza za porođaj, istraživanja o AIDS-u) i socijalni problemi (npr. maltretiranje beskućnika) (Bogdan & Biklen, 2007, str. 242).

Percipirana vrednost akcionog istraživanja kao sredstva za pomoć u rešavanju društvenih problema participativnom intervencijom je rasla i opadala od pedesetih godina prošlog veka (Adelman, 1993). Levin je razvio akciono istraživanje kao radikalni otklon od tradicionalnih istraživačkih metodologija, pa stoga nije iznenađujuće što je, nakon kratkog perioda procvata u Sjedinjenim Američkim Državama tokom četrdesetih i pedesetih godina, kao i u Francuskoj i Nemačkoj tokom pedesetih i šezdesetih, akciono istraživanje bilo diskreditovano kao nedovoljno „objektivno” i potisnuto na marginu. Rad u oblasti obrazovanja u Ujedinjenom Kraljevstvu, tokom sedamdesetih godina, imao je značajan uticaj na ponovno buđenje interesovanja za akciono istraživanje, zahvaljujući razvoju pokreta nastavnika kao istraživača (teacher-as-researcher movement). Tokom osamdesetih godina, Kemis i

Kar (Stephen Kemmis & Wilf Carr) redefinisali su akciono istraživanje u okviru Habermasove kritičke teorije, pri čemu su se fokusirali na kritičko akciono istraživanje kao način emancipacije učesnika kroz sticanje znanja i moći da se odupru represivnim institucionalnim praksama (Given, 2008). Početkom devedesetih godina, akciono orijentisani istraživači počeli su da prilagođavaju ove pristupe različitim kontekstima u okviru zdravstvene i socijalne prakse. Tokom dvehiljaditih godina, akciona istraživanja su poprimila transformacioni karakter, koji je podrazumevao podsticanje kreativnosti, ljudski procvat i osnaživanje učesnika kroz demokratičniji i reflektivniji proces istraživanja (Titchen, 2015).² Evolucija ovih oblika akcionog istraživanja povezana je sa promenama koje su se dogodile unutar šire oblasti društvenih nauka i mogu biti pogodni za različite tipove istraživačkih paradigmi, kao što su pozitivistička, interpretativna ili kritička naučna paradigma (Jacobs, 2018).

Bez obzira na različite pristupe akcionim istraživanjima, doprinos svih eminentnih naučnika (Džon Kolier, Stiven Kori, Lorens Stenhaus, Džon Eliot, Klem Adelman, itd.) nakon Levinove naučne delatnosti bio je od velike važnosti za razvoj akcionih istraživanja. Iako su istorijski nastala kao odgovor na potrebu povezivanja naučnog znanja i društvene intervencije, savremeni značaj akcionog istraživanja najbolje se može razumeti u širem okviru koji karakterišu rastuće društvene nejednakosti, zahtevi za participativnim upravljanjem, kao i sve veća potreba za razvojem znanja koje ima društvenu upotrebljivost. U okviru ovog šireg konteksta, ponovni uspon akcionog istraživanja može se shvatiti kao deo procesa demokratizacije proizvodnje znanja i preispitivanja tradicionalne podele između istraživača i onih koji su predmet istraživanja.

Određenje i karakteristike akcionih istraživanja

Akciono istraživanje podrazumeva fleksibilnu istraživačku metodologiju, posebno prilagođenu proučavanju i podršci procesima promene, koja integriše društveno istraživanje i istraživačko (eksplorativno) delovanje s ciljem podsticanja razvoja (Given, 2008). Ponekad označavana i kao participativna, akciona istraživanja se opisuju kao visoko reflektivna, iskustvena i participativna forma istraživanja, u kojoj su svi učesnici studije – istraživač i ispitanici – svesni akteri koji aktivno doprinose istraživačkom procesu (Gabel, 1995; Wadsworth, 1998; prema Berg, 2001).

U literaturi, rasprava o akcionim istraživanjima se vodi u dva karakteristična tabora. Britanska tradicija, pogotovo ona koja je povezana sa obrazovanjem, vidi akciona istraživanja kao istraživanja orijentisana ka unapređenju direktne prakse (Smith & Doyle, 2007). Kar i Kemis (Carr & Kemmis, 1986, str. 162) definišu

² Tičen, proučavajući genezu i evoluciju akcionih istraživanja, ističe četiri osnovna pristupa – tehnički, praktični, emancipatorski i transformacioni – koji obuhvataju sprovođenje društvenih eksperimenata, dublje razumevanje profesionalne prakse i razvoj inovacija, demokratizaciju i osnaživanje učesnika, kao i podsticanje kreativnosti i ostvarivanje ljudskog potencijala. Za detaljniji uvid u istorijski razvoj i modele akcionih istraživanja vidi šire u: Given, 2008, pp. 4–7; Kemmis & McTaggart, 2000; Titchen, 2015; Jacobs, 2018, pp. 34–52.

akciono istraživanje kao jednostavan oblik samoreflektujućeg ispitivanja od strane učesnika u društvenim situacijama, u cilju unapređivanja racionalnosti i pravednosti sopstvenih praksi, razumevanja tih praksi i situacija u kojima se prakse obavljaju. Druga struja, šire usvojena u SAD-u, shvata akciona istraživanja kao sistematsko prikupljanje informacija, koje su dizajnirane da doprinesu socijalnim ili političkim promenama (Bogdan & Biklen, 2007, p. 221). U tom smislu, učesnicima je glavni zadatak da otkriju nepravednu praksu ili opasnost u društvu i da preduzmu akciju za promenu, a cilj istraživača se ogleda u unapređivanju programa ili određene politike. Ove razlike pokazuju da akciona istraživanja ne predstavljaju jedan teorijski model, već pristup koji se razvija u zavisnosti od istraživačkog konteksta i ciljeva. Modeli pod britanskim uticajem obično vide akciono istraživanje kao reflektivni alat za poboljšanje prakse, dok američki modeli stavljaju naglasak na društvene promene i dinamiku moći. Međutim, ovo su opšti trendovi, a ne stroge podele.

Najkraću i možda najdirektniju definiciju akcionih istraživanja, dao je Eliot (John Elliott). Prema njegovom mišljenju, akciona istraživanja proučavaju socijalne situacije sa ciljem poboljšanja kvaliteta delovanja unutar nje (Elliott, 1991). Ovakvo određenje označava ključni motiv za realizaciju akcionih istraživanja. Dok Eliot akciono istraživanje određuje kroz unapređenje prakse, kritičke i participativne perspektive dodatno naglašavaju njegov emancipatorski potencijal, posebno u pogledu transformacije odnosa moći i aktivnog uključivanja učesnika u proces istraživanja (Freire, 1970; Kemmis & McTaggart, 2005). U tom smislu, akciono istraživanje teži da podstakne kritike postojećih stanja, razvoj kritičkih perspektiva i zajedničko formiranje emancipatorskih opredeljenja – odnosno opredeljenja usmerenih ka prevazilaženju iskrivljenih načina razumevanja sveta, problematičnih praksi, društvenih odnosa i situacija (Kemmis & McTaggart, 2005). Takvo razumevanje akcionog istraživanja pokazuje da ono ne predstavlja isključivo metod za unapređenje profesionalne prakse, već i prostor za kritičko preispitivanje društvenih odnosa koji oblikuju samu praksu. Na taj način, učesnici istraživanja ne ostaju samo objekti proučavanja, već postaju aktivni nosioci promene.

Akciono istraživanje nije moguće razumeti samo kroz njegove ciljeve, već i kroz način na koji se metodološki organizuje i realizuje. Reč je o fleksibilnom i iterativnom procesu u kome se smenjuju akcija (promena, unapređenje) i istraživanje (razumevanje i sticanje znanja). Sprovodi se radi prikupljanja informacija o realizaciji određene društvene akcije ili intervencije, sa ciljem rešavanja konkretnog problema (Fajgelj, 2005, str. 262). Ovakav pristup podržava konsenzualne, demokratske i participativne strategije, podstičući ljude da reflektivno analiziraju probleme i pitanja koja utiču na njih ili njihovu zajednicu (Berg, 2001). Na taj način, ono predstavlja spoj praktičnih i teorijskih razmatranja — istovremeno usmeren ka delovanju i istraživanju. U sprovođenju akcionog istraživanja koriste se različiti instrumenti za prikupljanje podataka: upitnici, dnevници, intervjui, studije slučaja, opservacioni podaci, eksperimentalni dizajn, terenske beleške, fotografije, audio i video snimci, sociometrija, skale procene, biografije i narativi, dokumenti i zapisi (Cohen, Manion & Morrison, 2018). Sprovodi se kroz eksplicitni skup društvenih vrednosti i u modernim, demokratskim društvenim kontekstima predstavlja proces istraživanja koji ima sledeće karakteristike (Stringer, 1999; prema Smith & Doyle, 2007, str. 25):

- a) demokratičnost – omogućava učešće svih ljudi;
- b) pravednost – priznaje jednakost ljudi;
- c) oslobađajuće je, jer pruža slobodu od opresivnih, iscrpljujućih uslova;
- d) poboljšava život omogućavajući izražavanje punog potencijala ljudi.

Koen i Menion (Cohen & Manion, 1985; prema Ristić, 2006, str. 352–353) takođe navode niz bitnih svojstava akcionih istraživanja:

- a) oblikovana su tako da rešavaju posebne praktične probleme u vrlo specifičnim, stvarnim životnim uslovima;
- b) nalazi stečeni akcionim istraživanjem se odmah ili u kratkom roku primenjuju u rešavanju postavljenog problema;
- c) neposredna svrha preduzimanja akcionog istraživanja je poboljšanje stanja ili funkcionisanja nekog sistema;
- d) odlikuju se velikom primenljivošću i prilagodljivošću; akciona istraživanja odvijaju se paralelno sa programom, društvenom akcijom ili društvenim problemom koji se istražuje, pri čemu se prate promene do kojih dolazi, zbog čega često ne teku unapred striktno planiranom strukturom, već se prilagođavaju toku akcije i uključuju ponavljanje pojedinih faza (Fajgelj, 2005).
- e) problem istraživanja kao i svedočanstvo koje se akcionim istraživanjem prikuplja su iskustvene prirode;
- f) uzorak na kojem se istraživanje obavlja je netipičan, pa je nalaz dobijen istraživanjem neuopštljiv. U tom smislu, akciona istraživanja ne zahtevaju reprezentativne uzorke entiteta kojima se bave (Fajgelj, 2005);
- g) u toj vrsti istraživanja je slab nadzor, ne samo nad stranim, nego i nad nezavisnim promenljivama.

Akciono istraživanje se razlikuje od tradicionalnih istraživačkih pristupa po tome što je usmereno na rešavanje konkretnih problema, prilagođeno je kontekstu i podrazumeva aktivno učešće aktera. Njegova osnovna vrednost ogleda se u mogućnosti da doprinese unapređenju društvenih situacija, a ne u težnji ka univerzalnoj primenljivosti rezultata. Iako autori ističu participativnost i demokratičnost kao njegove ključne ideale, njihov domet u praksi često zavisi od odnosa moći i institucionalnih uslova u kojima se istraživanje odvija. Prisutna je opasnost da oni koji su moćniji koristeći retoriku demokratije ili participacije, zapravo nametnu sopstvene preferencije i time učutkaju ili marginalizuju one koji su manje moćni (Petrović, 2008). Zbog toga akciono istraživanje treba posmatrati kao dinamičan proces, čiji su rezultati i ograničenja uvek uslovljeni realnim kontekstom. Za razliku od tradicionalnih istraživačkih pristupa, u kojima istraživač zauzima dominantnu poziciju, akciona istraživanja teže redistribuciji istraživačke moći kroz uključivanje učesnika u definisanje problema, tumačenje nalaza i kreiranje intervencija. Zato se dovodi u pitanje ideja o neutralnosti i autonomiji naučnog znanja, jer se znanje shvata kao rezultat interakcije, pregovaranja i konteksta u kome učesnici deluju. Redistribucija moći istovremeno otvara prostor za osnaživanje učesnika, ali i postavlja pitanje u kojoj meri oni zaista imaju odlučujući uticaj u istraživačkom procesu. Zato se znanje

u akcionim istraživanjima ne može posmatrati kao unapred dato ili potpuno objektivno, već kao proces koji se oblikuje kroz društvene odnose, iskustva i različite nivoe participacije aktera.

Na osnovu dominantnih karakteristika akcionih istraživanja, kao i na osnovu ključnih metodoloških standarda na kojima se zasnivaju, mogu se izvesti tipovi akcionih istraživanja. Kasel i Džonson (Cassell & Johnson, 2006) razlikuju pet pristupa ili kategorija akcionih istraživanja: eksperimentalna, induktivna, participativna akciona istraživanja, participativna i dekonstruktivna. Kategorizacija nije sveobuhvatna, ali su u literaturi najčešće pominjani tipovi akcionih istraživanja. Sa druge strane, Bogdan i Biklen (Bogdan & Biklen, 2007) razlikuju dve vrste akcionih istraživanja po osnovama participativnosti. Prva vrsta jesu participaciona akciona istraživanja gde učesnici programa ili u instituciji zajedno dizajniraju i realizuju istraživački projekat u cilju predlaganja promene u praksi. Druga vrsta su politička akciona istraživanja gde građani sprovode akciona istraživanja u cilju društvene promene sa akcentom na pozicije moći. Navedene tipologije sugerišu da akciono istraživanje nije moguće razumeti kao jedinstven i metodološki homogen pristup, već kao teorijski pluralno i metodološki diferencirano polje, oblikovano različitim razumevanjima participacije, istraživačke uloge i svrhe istraživanja. U tom smislu, razlike među pojedinačnim tipovima ne mogu se svesti isključivo na metodološke ili tehničke razlike, već upućuju na dublje epistemološke i političke pretpostavke koje usmeravaju razumevanje prirode znanja, odnosa između istraživanja i akcije, kao i same svrhe istraživačkog procesa.

Etape akcionih istraživanja

Za razliku od ostalih vrsta istraživanja, akciona istraživanja nemaju jasan početak i kraj, u njima se odvija neprekidni proces povratnog informisanja i modifikacija (Ristić, 2006, str. 353): a) akciono istraživanje otpočinje uočavanjem nekog problema; b) sledi savetovanje sa istraživačem (konsultantom) o uočenom problemu; c) konsultant prikuplja potrebne podatke (odgovarajućim metodima i tehnikama) o problemu i postavlja dijagnozu; d) proces se nastavlja daljim, dodatnim prikupljanjem podataka i povratnim informisanjem klijenata na osnovu do tada prikupljenih podataka; e) zajednički se planira akcija (postavljaju se ciljevi koje bi trebalo postići i određuje način njihovog postizanja); f) ponovo se prikupljaju podaci i povratno informiše klijent; g) razvija se rasprava i rad na podacima koji su izvor povratnih informacija i na podacima koje je stekao klijent; h) ponovo se planira akcija (određuju ciljevi i način njihovog postizanja); i) akcija se sprovodi, a zatim opet prikupljaju podaci o novonastalom stanju sistema (ponovo se ocenjuje stanje sistema); j) povratno informisanje klijenta je praćeno raspravom i radom na podacima koji su izvor povratnih informacija i novostečenih podataka; k) sledi planiranje akcije, a potom i sprovođenje akcije, posle čega se ciklus obnavlja.

Stringer (Stringer, 2007, p. 8–9) ističe tri osnovne etape u okviru kojih se ostvaruje akciono istraživanje: posmatranje, razmišljanje i delovanje. Prva etapa po-

dražumeva prikupljanje relevantnih informacija (prikupljanje podataka) i stvaranje slike: opisivanje situacije (definisanje i opisivanje), druga etapa obuhvata istraživanje i analiziranje: šta se ovde događa? Interpretaciju i objašnjenje (teoretisanje) i treća etapa se odnosi na planiranje, implementaciju i evaluaciju. Ove etape bi trebalo posmatrati kao kontinuirani skup aktivnosti. Dok učesnici rade kroz svaku od glavnih faza, oni će istraživati detalje svojih aktivnosti kroz stalni proces posmatranja, razmišljanja i akcije. Po završetku svakog skupa aktivnosti, oni će pregledati (ponovo pogledati), razmisliti (ponovno analizirati) i reagovati (izmeniti svoje postupke). Akciono istraživanje nije linearna aktivnost koja omogućava učesnicima da nastave korak po korak do kraja procesa. Istraživači će često imati potrebu da se vraćaju na pojedine etape, ponavljajući procese, revidirajući procedure, preispitujući tumačenja, preskačući korake ili faze, a ponekad i praveći radikalne promene u pravcu istraživanja.

Ovaj model je samo jedan od brojnih načina na koje je predstavljeno akciono istraživanje. Ipak, svaki od njih ukazuju na fleksibilnost faza u njegovom sprovođenju. Kemis i Mektagart (Kemmis i McTaggart, 1988) takođe opisuju proces akcionog istraživanja kao spiralu aktivnosti: planiraj, deluj, posmatraj i reflektuj. Različite formulacije akcionog istraživanja odražavaju različite načine na koje se isti skup aktivnosti može opisati, iako su procesi koje oni ocrtavaju slični.

Primena akcionih istraživanja

Kada govorimo o primeni akcionih istraživanja, posebno mesto zauzima model akcionog istraživanja zasnovanog na zajednici (community-based action research). Ovaj pristup, koji razvija Stringer (1996), zasniva se na ideji da istraživački proces treba da bude neraskidivo povezan sa životima ljudi, njihovim iskustvima i problemima sa kojima se suočavaju u svakodnevici (Георгијевски, 2014). Na taj način proces istraživanja istovremeno postaje i proces promene.

Akciona istraživanja zasnovana na zajednici omogućavaju inkluzivan karakter razvojnih politika i društvenih intervencija, jer zahvaljujući njima zainteresovani socijalni akteri i članovi zajednice mogu: a) lakše prepoznati potrebe i probleme vlastite zajednice; b) utvrditi njihovu raznolikost i definisati prioritete u razvojnim planovima; c) otkriti odgovarajuće načine na koje potrebe mogu biti zadovoljene; d) aktivno učestvovati u pronalaženju rešenja problema i time biti podstaknuti na prevazilaženje barijera u korišćenju postojećih razvojnih resursa; e) doprineti kreiranju novih mera i evaluaciji postojećih (Петровић, 2024, стр. 45).

Akciona istraživanja se tradicionalno mnogo koriste u oblasti pedagoške psihologije i pedagogije, ali su danas vrlo prisutna u svim oblastima – upravljanje sukobima, borba protiv bolesti zavisnosti, adaptacija marginalnih grupa, itd. (Fajgelj, 2005). Ona predstavljaju sistematski pristup istraživanju koji omogućava ljudima da pronađu efikasna rešenja za probleme sa kojima se suočavaju u svakodnevnom životu. Za razliku od tradicionalnih eksperimentalnih/naučnih istraživanja koja traže opšta objašnjenja koja se mogu primeniti na različite kontekste, akciono istraživa-

nje se fokusira na specifične situacije i lokalizovana rešenja. Akciono istraživanje obezbeđuje sredstva pomoću kojih ljudi u školama, poslovnim i društvenim organizacijama, nastavnici, zdravstvene i ljudske službe mogu povećati efektivnost posla kojim se bave. Pomaže im da prođu kroz ponekad zbunjujuću složenost pitanja sa kojima se suočavaju kako bi svoj rad učinili smislenijim i ispunjenijim (Stringer, 2007). Samim tim, svrha akcionog istraživanja je da: a) proizvede znanje koje je korisno za ljude u svakodnevnom životu; b) doprinese, kroz znanje, rastućem blagostanju – ekonomskom, političkom, psihološkom – pojedinaca i zajednica, kao i da podstakne pravednije i održive odnose u širem društvenom i ekološkom kontekstu i c) da kombinuje praktične ishode s novim uvidima i razumevanjem (Reason & Bradbury, 2001).

Uspešno se primenjuje u školama, bolnicama, zdravstvenim klinikama, lokalnim agencijama, vladinim odeljenjima, ruralnim zajednicama, urbanim i prigradskim organizacijama, crkvama, omladinskim klubovima, savetodavnim službama i mnogim drugim okruženjima. Korišćena su kod radnika u fabrici, osoblja agencija, učenika škola, omladinskih grupa, mladih majki, starijih građana, siromašnih, nezaposlenih, grupa u zajednici, etničkih grupa, osoba sa određenim oblicima invaliditeta ili bolesti, itd. Kao uspešni saradnici (u ulozi facilitatora) u akcionim istraživanjima se pojavljuju socijalni radnici, nastavnici, medicinske sestre, lekari, menadžeri i administratori, urbanisti i planeri zajednice, i radnici različitih agencija. To je omogućeno zahvaljujući vrlo jasno opisanim smernicama za uključivanje u akciono istraživanje. Često se smernice obrađuju kroz isticanje faza kroz koje facilitator (olakšivač) nužno prolazi svojim aktivnim uključivanjem u akciono istraživanje. U fokusu prve faze je poboljšanje svakodnevne radne prakse razmatranjem ciljeva i procedura (Šta radimo? Kako radimo?), procenom efikasnosti (U kojoj meri postizemo svoje ciljeve? Koliko je naš rad efikasan?) i planiranjem aktivnosti i strategija (Šta treba uraditi? Kako ćemo to uraditi?). Druga faza podrazumeva definisanje problema, istraživanje njegovog konteksta, analiziranje njegovih sastavnih delova i razvijanje strategija za njegovo rešavanje. Treća faza zahteva razvijanje posebnih projekata i programa, odnosno planiranje, implementaciju i evaluaciju. Zdravstveni radnici, na primer, možda žele da istraže i poprave loša zdravstvena stanja ili svakodnevne prakse (koje narušavaju zdravlje) sa određenom grupom u zajednici (npr. pušenje, pijenje, mala težina pri rođenju ili uzimanje neodgovarajućih lekova) i da razviju odgovarajuće strategije lečenja ili zdravog načina života. Školski nastavnici mogu da istražuju strategije za suočavanje sa niskim nivoom postignuća učenika, školskom apstinencijom, nezainteresovanost učenika ili ometajućim ponašanjem. Direktori škola mogu formulisati programe za povećanje učešća zajednice u njihovim školama. Socijalni radnici mogu nastojati da reaguju na rasprostranjenost zlostavljanja ili zanemarivanja dece među grupama klijenata, itd. (Stringer, 2007, str. 12–15).

Participativna akciona istraživanja često uključuju siromašne, jer oni obično imaju manju mogućnost nego druge grupe da utiču na politike i odluke koje direktno pogađaju njihove živote. Bernita Kvos (Bernita Quoss), Margaret Kuni (Margaret Cooney) i Teri Longherst (Terri Longhurst) (2000) izveštavaju o istraživačkom projektu koji se bavio politikom socijalne zaštite u Vajomingu. Studenti univerziteta, od

kojih su mnogi bili korisnici socijalne pomoći, sprovedi su istraživanje i aktivnosti lobiranja s ciljem da Vajoming prihvati visoko obrazovanje kao „rad“ u okviru novih državnih propisa o socijalnoj pomoći (Babbie, 2010). U Srbiji, organizacija SeConS (2009–2010) sprovedla je akciono istraživanje usmereno na proces socijalnog uključivanja, uključujući lokalne aktere poput centara za socijalni rad, NVO, medija i obrazovnih ustanova, i identifikovala prepreke u implementaciji politika socijalne inkluzije, kao i preporuke za unapređenje procesa. Na međunarodnom nivou, UNICEF je između 2015. i 2018. godine pokrenuo participativno istraživanje sa mladima u regionu Bliskog istoka i Severne Afrike (Jordan, Palestina, Sirija), pri čemu je PAR projekat istraživao nade, aspiracije i prepreke sa kojima se mladi suočavaju u obrazovanju, zapošljavanju, porodičnom životu, društvenoj i građanskoj participaciji te socijalnoj uključenosti. Slično tome, YPAR projekat (2021–2023) u Etiopiji istraživao je nezaposlenost mladih kroz njihovo aktivno uključivanje u istraživački proces, sa ciljem osnaživanja mladih i njihovog uključivanja u kreiranje politika zapošljavanja prilagođenih njihovim potrebama.

Navedeni primeri³ pokazuju da akciona istraživanja imaju značajan potencijal za uključivanje marginalizovanih grupa i mladih u procese identifikovanja problema, definisanja prioriteta i oblikovanja intervencija koje direktno utiču na njihove živote. Njihova vrednost leži u tome što iskustva učesnika postaju važan izvor znanja. To otvara prostor za razvoj rešenja koja su osetljiva na kontekst i mogu se praktično primeniti. Ipak, participativni karakter ovih istraživanja ne može se unapred smatrati emancipatorskim po sebi. Step en osnaživanja zavisi od raspodele moći među učesnicima, podrške institucija, dostupnih resursa i stvarnog obima učešća u procesima odlučivanja. Zbog toga, iako akciona istraživanja mogu doprineti demokratizaciji istraživačkog procesa i kritičkom preispitivanju postojećih politika, njihov transformativni domet zavisi od šireg društvenog i političkog konteksta u kojem se sprovede. U toj napetosti između participativnog potencijala i strukturnih ograničenja nalazi se njihova osnovna ambivalentnost: akciona istraživanja mogu doneti promenu, ali ne predstavljaju samostalan mehanizam društvene transformacije. Međutim, akciona istraživanja predstavljaju značajan doprinos savremenoj istraživačkoj praksi, budući da prevazilaze granice deskriptivnog pristupa i omogućavaju povezivanje istraživanja sa konkretnim društvenim intervencijama. Njihov značaj posebno dolazi do izražaja u istraživanju kompleksnih društvenih problema, gde standardizovani istraživački modeli često ne uspevaju da obuhvate iskustva marginalizovanih grupa i specifičnosti lokalnog konteksta.

Snage i ograničenja akcionih istraživanja

Akciona istraživanja su veoma značajna budući da akcioni istraživači prikupljaju podatke za društvene svrhe kako bi promenili postojeće prakse diskriminacije i ugrožavanja životne sredine (Bogdan & Biklen, 2007). Autori Lune i Berg (Lune &

³ Vidi šire u: SeConS, 2010; UNICEF, 2019; Hailu, Bikila, Adamu, Bishaw, Ott & Bekele, 2024.

Berg, 2017) iznose zanimljivo zapažanje kojim se ukazuje na prednost prakse. Reč je o karakterističnim primerima koji su vezani za istraživače koji asistiraju u evaluaciji lokalne klinike o njihovoj usluzi, ili ustanovi za maloletnike, koja je zainteresovana za procenu njene efikasnosti u reintegraciji svojih klijenata u društvo. U takvim slučajevima je potrebna pažljiva početna procena. Razumevanje situacija, potreba i odgovornosti klijenata ovako specifičnih ustanova predstavlja proces u kojem se mogu javiti problemi. U ovakvim situacijama literatura nije od pomoći, iako može pružiti teorijski temelj za razumevanje korena problema. Međutim, ovde su u pitanju konkretne situacije koje su karakteristične baš za određenu ustanovu i određenu lokalnu sredinu. Ovde se mnogo odgovora ne može dobiti od primene kvantitativnih metoda, jer pružaju limitirano znanje koje ne pruža dovoljno informacija o konkretnim problemima pojedinaca zaposlenih ili korisnika ustanova. U ovakvim situacijama važan je metodološki pristup participativnih akcionih istraživanja. Njima se mogu sagledati važna iskustva i dobiti zasićen, detaljni opis problema i utvrditi kapacitet značajnih aktera za preduzimanje konkretne akcije.

Akciona istraživanja su posebno značajna zbog svojih specifičnosti (vrednost pravde, individualna autonomija), koja se daju u vidu predloga za konkretnu akciju, pri čemu podrazumevaju poštovanje vrednosti naučnih istraživanja kao i namere i svrhe realizacije istraživanja (McNiff & Whitehead, 2002). U tom smislu, ona mogu obuhvatiti i vrednosne promene kod učesnika. Pogodna su i za teoretičare i praktičare, a njihov pun kvalitet i značaj prepoznaje se upravo u mogućnosti njihovog povezivanja – šansa da se teorijske, filozofske i političke perspektive prevedu u praktično znanje i delanje koje je od suštinske važnosti za dobrobit pojedinaca i zajednica (Wicks et al., 2008). Akciona istraživanja razbijaju mit o vrednosno neutralnoj nauci, tako da svoje utemeljenje pronalaze u kritičkoj teoriji društva, koja podrazumeva kritičko promišljanje prakse (Jovanović & Grahovac, 2015). Stoga, ne predstavljaju samo oblik promena zasnovanih na teorijskom znanju i poznavanju konteksta, već se bave fundamentalnim pitanjima moći i odnosa moći, jer, dajući moć učesnicima, akciono istraživanje postaje aktivnost koja osnažuje (David, 2002; Kemmis et al., 2014; prema Cohen et al., 2018). Drugim rečima, proces participativnog akcionog istraživanja postaje transformativan, osnažujući, oslobađajući i podstiče razvoj svesti učesnika. Pored toga, omogućava istraživačima i učesnicima kritičko razumevanje i samorefleksiju, čime se unapređuje kolektivna svest i demokratizacija učesnika (De Oliveira, 2023; prema Puri, 2023). Jezik i sadržaj akcionog istraživanja razlikuju se od drugih pristupa – posebno onih koji koriste kompleksne statističke tehnike teške za razumevanje. Jezik i sadržaj ovog pristupa pristupačni su kako profesionalnim istraživačima, tako i široj javnosti (Berg, 2001).

Navedene karakteristike ukazuju da akciona istraživanja imaju izražene metodološke i društvene domete u povezivanju znanja i prakse, međutim upravo njihova usmerenost ka kontekstu i participaciji otvara i pitanje njihovih ograničenja u pogledu metodološke rigoroznosti, mogućnosti generalizacije i stabilnosti istraživačkog dizajna. Pored ovih metodoloških ograničenja, u literaturi se ističu i praktični faktori koji dodatno uslovljavaju sprovođenje akcionih istraživanja, pre svega u pogledu njihove organizacije i realizacije u realnim društvenim uslovima. Ovi faktori uključuju

rokove, troškove, namenu istraživanja i zahteve naručioca. U tom smislu, osnovno ograničenje akcionih istraživanja ogleda se u potrebi da ona odgovore na praktična pitanja i reše stvarne probleme. Ta potreba vodi, upravlja i uobličava celokupan tok istraživanja (Fajgelj, 2005). U kratkom roku, akciono istraživanje može učesnicima pružiti osećaj zadovoljstva kroz procese podizanja svesti, mobilizacije i razvijanja samopouzdanja običnih ljudi u njihovu sposobnost da ostvare promene. Međutim, na duži rok, stvarne i radikalne promene možda neće nastupiti kod svih lokalnih institucija i interesnih grupa (Bloor & Wood, 2006).

Primenom participativnog akcionog istraživanja istraživači se suočavaju sa brojnim izazovima, među kojima su: nekonsekventa upotreba termina, uključivanje članova zajednice i održavanje njihovog angažmana, razlike u perspektivama i vrednostima tima, problemi ravnoteže moći, nesporednosti u komunikaciji i kritika zbog „mekog“ pristupa koji naglašava glas učesnika i svakodnevna iskustva umesto kvantitativne podatke (Puri, 2023). Pojedini istraživači (Newton & Burgess, 2008) ukazuju da se validnost akcionih istraživanja dovodi u pitanje. Zbog kvalitativnog pristupa ne mogu adekvatno da opravdaju validnost dobijenih podataka, što predstavlja problem u procesu stvaranja ili razvoja teorije. U većini akcionih istraživanja istraživači prave kompromis u metodološkoj i tehničkoj preciznosti u zamenu za neposredniju „validnost u praksi“ (da li prikupljeni dokazi imaju smisla za njih u njihovim kontekstima). U kontekstu transformativne društvene akcije, gubitak metodološke sofisticiranosti može biti opravdan, jer učesnici neposredno proveravaju vrednost svojih praksi kroz posledice koje sami doživljavaju (Kemmis & McTaggart, 2000). Dok kritike najčešće problematizuju validnost, preciznost i mogućnost teorijske generalizacije nalaza, zagovornici participativnog pristupa naglašavaju da se vrednost ovih istraživanja ne iscrpljuje u formalnoj metodološkoj sofisticiranosti, već i u njihovoj sposobnosti da proizvedu praktično smisleno i društveno relevantno znanje. Shodno tome, pitanje validnosti u akcionim istraživanjima ne može se posmatrati isključivo kroz kriterijume tradicionalne naučne rigoroznosti, već i kroz njihov kapacitet da doprinesu razumevanju i transformaciji konkretnih društvenih praksi.

Za akciona istraživanja je karakteristično da kao output istraživači moraju da imaju razne elaborate i izveštaje koji su namenjeni laicima kao što su rukovodioci i službenici, a ne za naučnu i stručnu javnost. Mnogi naučni istraživači imaju teškoće da napišu takve elaborate, što predstavlja još jedno ograničenje akcionih istraživanja.

Etička dimenzija takođe može predstavljati izazov, jer se njihova participativna i saradnička priroda mogu uzeti kao isključivi dokaz njihove etičke ispravnosti. Slično onome što Brinkman i Kvale (Brinkmann & Kvale, 2005; prema Крстић, 2020, str. 96) nazivaju *eticizmom*, i ovde postoji opasnost da se etika shvati kao nešto što se podrazumeva, kao da sama činjenica zajedničkog delovanja istraživača i učesnika garantuje moralnu ispravnost procesa. Akciona istraživanja se u velikoj meri oslanjaju na subjektivne procene istraživača, te postoji očigledan rizik da istraživač vidi ono što očekuje ili želi da pronađe. Međutim, istraživačka pristrasnost može se umanjiti refleksivnim odnosom prema sopstvenim vrednostima i uverenjima, kao i doslednim pridržavanjem utvrđenih metodoloških procedura prikupljanja i analize

podataka, dok stručna recenzija obezbeđuje dodatnu proveru i ukazuje na moguće propuste (Babbie, 2010). Upravo ova naglašena subjektivna i refleksivna dimenzija akcionih istraživanja predstavlja osnovu jedne od najčešćih kritika koje im se upućuju – da ne poseduju dovoljnu naučnu rigoroznost u poređenju sa tradicionalnim istraživačkim pristupima. Ova kritika verovatno proizilazi iz diskusije o kvantitativnim i kvalitativnim istraživačkim strategijama, međutim to ne bi trebalo da ospori značaj ni jednog ni drugog pristupa. Iako se akciono istraživanje često posmatra pre svega kao kvalitativna metodologija, u stvarnosti je ono eklektično – koristi različite metode prikupljanja podataka, uključujući upitnike i statističke analize kada je obim istraživanja takav da to omogućava, s ciljem da se omogući interpretacija (Given, 2008). Sve češće se primenjuje transformativni dizajn kao poseban oblik istraživanja mešovitim metodama. U okviru ovog dizajna predlaže se kombinovanje vrednosnih opredeljenja različitih tradicija (npr. neutralno iz kvantitativnog i potencijalno pristrasno iz kvalitativnog pristupa), primena raznovrsnih metoda i fokus na pronalaženju rešenja kroz akciju. Zapravo, transformativni dizajn daje prednost istraživanjima zasnovanim na vrednostima i usmerenim ka akciji, kakva su participativna akciona istraživanja (Creswell, 2009). Navedena zapažanja autora ukazuju da izazovi akcionih istraživanja ne proizlaze isključivo iz njihove participativne prirode, već i iz potrebe da istraživački proces i njegovi rezultati budu istovremeno razumljivi učesnicima, metodološki utemeljeni i etički opravdani. U tom smislu, specifičnost akcionih istraživanja ogleda se u kontinuiranom balansiranju između kontekstualne relevantnosti i participativnog karaktera, s jedne strane, i zahteva za metodološkom rigoroznošću i naučnom utemeljenošću, s druge. Njihova vrednost pritom se ne potvrđuje isključivo kroz formalne kriterijume naučne validnosti, već i kroz sposobnost da proizvedu društveno relevantna i praktično primenljiva saznanja.

U kontekstu akcionih istraživanja – prepoznatljivog po participativnom karakteru i kvalitativnoj orijentaciji, posebno je značajno ono na šta ukazuje Latur (Latour, 2010a; prema Петровић, 2014) – da se društveno ne može razumeti kao unapred data celina, već kao proces koji se stalno „sastavlja“ kroz interakcije i odnose pojedinaca. Slično Laturevom stanovištu, akciona istraživanja polaze od toga da se razumevanje društvenih pojava gradi iz neposrednog praćenja aktera, njihovih akcija i konteksta u kojem deluju. Taj usmeren fokus na pojedinca i konkretne odnose omogućava istraživačima da rekonstruišu društvene procese i prate na koji način se promene generišu u stvarnim uslovima. Tako kvalitativni karakter akcionih istraživanja predstavlja njihovu suštinsku prednost – jer omogućava prodorno i kontekstualno razumevanje društvenih transformacija, koje izmiče kvantitativnim i agregatnim pristupima. Akciono istraživanje omogućava razumevanje stvarnosti iz perspektive onih koji u njoj učestvuju. Za razliku od tradicionalnog „naučnog metoda“, koji se oslanja na testiranje hipoteza na osnovu kvantitativnih podataka, akciona istraživanja funkcionišu unutar prirodnih društvenih konteksta i prilagođavaju se specifičnostima svakodnevnog života. Ovaj pristup je dinamičan i evolutivan, razvijajući se kontinuirano kroz dijalektičku interakciju između istraživača i učesnika (Carr & Kemmis, 2009).

Na pitanje istraživačke rigoroznosti nadovezuje se i problem pouzdanosti. Rigoroznost istraživačkog procesa uslovljena je načinom prikupljanja i analize podata-

ka, a pitanje pouzdanosti dodatno se komplikuje zbog mogućeg gubitka objektivnosti prilikom istraživanja sopstvene prakse. Međutim, Clark i saradnici (2020) ističu da se ti izazovi mogu prevazići pažljivim planiranjem istraživanja, triangulacijom podataka i doslednim poštovanjem etičkih principa, čime se obezbeđuje verodostojnost i naučna utemeljenost akcionih istraživanja.

Pored pitanja istraživačke rigoroznosti i pouzdanosti, autori ističu i druge nedostatke koji se odnose na ograničenu mogućnost generalizacije nalaza i potencijalno oslanjanje na deficitni model. Kako navode Clark i saradnici (Clark et al., 2020), nalazi akcionih istraživanja često su vezani za specifične društvene i institucionalne kontekste i ne mogu se u potpunosti prenositi na druge situacije. Ipak, jasno opisivanje istraživačkog okvira, učesnika i procesa omogućava da se rezultati posmatraju kao transferabilni u sličnim okolnostima, čime se njihova primenljivost ipak širi. Takođe, zbog svoje problemske orijentisanosti, akciona istraživanja se ponekad pogrešno tumače kao pristupi zasnovani na tzv. modelu deficita, jer polaze od identifikacije problema u praksi. Međutim, njihov stvarni cilj nije ukazivanje na slabosti, već osnaživanje učesnika i unapređenje prakse kroz zajedničku refleksiju i delovanje. Ključno je, međutim, da istraživači budu svesni rizika od implicitnih pretpostavki o slabostima pojedinaca ili grupa i da istraživačka pitanja formulišu tako da podstiču osnaživanje i afirmaciju, a ne etiketiranje ili reprodukovanje nejednakosti.

Iako akciona istraživanja često trpe kritike zbog manjka metodološke strogoće, njihova snaga leži upravo u društvenom učinku. Istraživanje se ne može smatrati samorazumljivim ili opravdanim isključivo prema internim kriterijumima (npr. metodološkim); ono je takođe društvena praksa, koja se mora vrednovati prema tome u kojoj meri doprinosi suočavanju s iracionalnošću, nepravdom, otuđenjem i patnjom, kao i njihovom prevazilaženju – kako u neposrednom kontekstu istraživanja, tako i u širem društvenom smislu (Kemmis & McTaggart, 2000).

Analiza snaga i ograničenja akcionih istraživanja pokazuje da se njihova specifičnost ne može svesti na suprotnost između naučne rigoroznosti i praktične relevantnosti. Ono što se iz ugla tradicionalnih metodoloških standarda često vidi kao ograničenje (kontekstualna ukorenjenost, participativnost, refleksivnost i blizak odnos istraživača sa učesnicima) u isto vreme čini i osnovu njihovog transformativnog potencijala. Akciona istraživanja ne teže neutralnoj distanci od društvene stvarnosti, već njenom aktivnom razumevanju i menjanju, pa se validnost njihovih nalaza ne može procenjivati samo kroz metodološke kriterijume, već i kroz njihove društvene, etičke i praktične posledice. Sama participacija ne garantuje automatski ni emancipaciju ni demokratizaciju istraživačkog procesa. Na tok i domet istraživanja često presudno utiču odnosi moći, institucionalni okviri, zahtevi finansijera, ograničeni resursi i pozicija samog istraživača. U praksi to može značiti da i dobro zamišljen projekat naiđe na granice koje nije moguće lako prevazići. Zato akciona istraživanja ne treba romantizovati kao po sebi egalitarnu ili oslobađajuću praksu. Njihov stvarni domet zavisi od sposobnosti da istovremeno očuvaju metodološku refleksivnost, etičku odgovornost i kritičku svest o društvenim uslovima u kojima nastaju. U tom smislu, akciona istraživanja predstavljaju specifičan pristup društvenom istraživanju, kako iz epistemološkog, tako i iz političkog ugla. Ona ne proizvode znanje da bi

ga apstraktno univerzalizovali, već da bi razumele i promenile konkretne društvene prakse. Njihova vrednost ne dolazi samo iz stepena metodološke sofisticiranosti, već iz sposobnosti da povežu istraživanje, refleksiju i društveno delovanje u uslovima stvarnih društvenih protivrečnosti.

Zaključak

Analiza relevantne literature pokazuje da akciona istraživanja predstavljaju dinamičan, participativan i metodološki fleksibilan pristup proučavanju društvenih pojava, koji povezuje teorijsko razumevanje i praktično delovanje. Njihova suštinska vrednost ogleda se u sposobnosti da istraživački proces preraste u sredstvo društvene promene kroz aktivno učešće aktera i razvoj refleksivne prakse. Takav pristup omogućava dublje razumevanje društvenih procesa, ali i oblikovanje intervencija koje imaju stvarni transformativni potencijal na lokalnom i širem nivou.

Iako kvalitativna priroda akcionih istraživanja obezbeđuje bogatstvo uvida i dubinsko razumevanje društvenog konteksta, ona istovremeno otvara prostor za određene metodološke dileme. Najčešće se ukazuje na pitanje istraživačke rigoroznosti i ograničene mogućnosti generalizacije nalaza. Ipak, ove slabosti ne umanjuju značaj akcionih istraživanja, već upućuju na potrebu za razvojem metodoloških okvira koji će osigurati veću pouzdanost, transparentnost i validnost nalaza, uz jasno definisanu epistemološku poziciju istraživača.

Iz sociološke perspektive, akciona istraživanja su važan metod za povezivanje teorije i prakse u analizi savremenih društvenih problema. Njihova primena u lokalnim i marginalizovanim kontekstima može podstaći saradnju, kolektivno delovanje i osnaživanje aktera. Ovo je posebno značajno u borbi protiv siromaštva, nezaposlenosti, socijalne isključenosti i drugih društvenih problema. Zbog svog emancipatornog i participativnog potencijala, buduća istraživanja trebalo bi usmeriti ka daljem razvoju i kritičkom preispitivanju akcionog istraživanja kao sredstva za proučavanje i promenu društvenih odnosa. Kritička naučna paradigma zaslužuje posebnu pažnju, jer pruža teorijski okvir za refleksivnu analizu, osnaživanje učesnika i istraživačke intervencije koje su usmerene ka društvenoj pravdi i aktivnom delovanju. U tom smislu, buduća istraživanja mogla bi se dodatno usmeriti na bolje razumevanje načina na koji se odnosi moći oblikuju kroz procese proizvodnje znanja. Važno je ispitati kako nastaju i kako se održavaju istraživački diskursi o siromaštvu, socijalnoj isključenosti i razvoju zajednica na preseku institucionalnih, akademskih i lokalnih perspektiva. U tom okviru, Burdijeov koncept simboličke moći i različitih oblika kapitala može poslužiti kao korisno analitičko sredstvo za razumevanje načina na koji se u participativnim istraživanjima uspostavljaju i preispituju hijerarhije znanja i društvenog statusa. Posebnu pažnju treba posvetiti raspodeli kulturnih i simboličkih resursa među učesnicima, kao i uticaju te raspodele na procese odlučivanja i zajedničko oblikovanje istraživačkih nalaza.

Reference

- Argyris, C., Putnam, R., & McLain Smith, D. (1985). *Action science*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Babbie, E. (2010). *The practice of social research* (12th ed.). USA: Wadsworth Cengage Learning.
- Bandur, V., & Maksimović, J. (2011). Nastanak i istorijski razvoj akcionih istraživanja. *Pedagogija*, 66(4), 579–588.
- Berg, B. L. (2001). *Qualitative research methods for the social sciences* (4th ed.). USA: Allyn and Bacon.
- Bloor, M., & Wood, F. (2006). *Keywords in qualitative methods: a vocabulary of research concepts*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.
- Bogdan, R. C., & Biklen, S. K. (2007). *Qualitative research for education: an introduction to theory and methods*. Boston: Pearson A & B.
- Carr, W., & Kemmis, S. (1986). *Becoming critical: education, knowledge and action research*. Falmer Press.
- Carr, W., & Kemmis, S. (2009). Educational action research: A critical approach. In S. E. Noffke & B. Somekh (Eds.), *The SAGE handbook of educational action research* (pp. 74–84). London: SAGE Publications.
- Cassell, C., & Johnson, P. (2006). Action research: explaining the diversity. *Human Relations*, 59(6), 783–814.
- Clark, J. S., Porath, S., Thiele, J., & Jobe, M. (2020). *Action research*. <https://newprairiepress.org/cgi/viewcontent.cgi?article=1034&context=ebooks>
- Cohen, L., Manion, L., & Morrison, K. (2018). *Research methods in education* (8th ed.). London: Routledge.
- Creswell, J. W. (2009). *Research design: qualitative, quantitative, and mixed methods approaches* (3rd ed.). London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.
- Elliott, J. (1991). *Action research for educational change*. Buckingham: Open University Press.
- Fajgelj, S. (2005). *Metode istraživanja ponašanja* (2. dopunjeno izd.). Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Freire, P. (1970). *Pedagogy of the oppressed*. New York: Continuum.
- Георгијевски, П. (2014). Карактеристике и методи акционог истраживања заснованог на заједници као сервису за решавање социјалних проблема. У Д. Б. Ђорђевић & Ј. Петровић (ур.), *Проучавање друштвених појава: методолошка разматрања* (стр. 63–83). Ниш: Филозофски факултет, Машински факултет.
- Given, L. M. (2008). Action research. In L. M. Given (Eds.), *The SAGE encyclopedia of qualitative research methods* (Vol. 1, pp. 4–7). SAGE Publications.
- Hailu, M. F., Bikila, T., Adamu, A. Y., Bishaw, Y. B., Ott, M., & Bekele, B. (2024). Youth-led participatory action research (YPAR) in Ethiopia: a promising practice to examine systemic economic injustices. *Cogent Education*, 11(1), 2378265. <https://www.tandfonline.com/doi/epdf/10.1080/2331186X.2024.2378265?needAccess=true>
- Jacobs, S. D. (2018). A history and analysis of the evolution of action and participatory action research. *The Canadian Journal of Action Research*, 19(3), 34–52.

- Jovanović, V., & Grahovac, M. (2015). *Nastavnici – refleksivni istraživači inkluzivne obrazovne prakse: važnost akcionih istraživanja u unapređivanju inkluzivne i interkulturalne obrazovne prakse* (str. 14–26). Beograd: Centar za obrazovne politike.
- Kemmis, S., & McTaggart, R. (1988). *The Action Research Planner* (3rd ed.). Geelong, Australia: Deakin University Press.
- Kemmis, S., & McTaggart, R. (2000). Participatory action research. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (2nd ed., pp. 567–607). Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
- Kemmis, S., & McTaggart, R. (2005). Participatory action research: communicative action and the public sphere. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *The Sage handbook of qualitative research* (3rd ed., pp. 559–604). Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
- König, E., & Zedler, P. (2001). *Teorije znanosti o odgoju: uvod u osnove, metode i praktičnu primjenu*. Zagreb: Educa.
- Крстић, Н. (2020). О методи дубинског интервјуа. *Годишњак за социологију*, 16(25), 77–101.
- Lewin, K. (1946). Action research and minority problems. *Journal of Social Issues*, 2, 34–36.
- Lune, H., & Berg, B. L. (2017). *Qualitative research methods for the social sciences*. Harlow, England: Pearson Education Limited.
- Maksimović, J. (2012). Matrica planiranja akcionih istraživanja. *Norma*, 17(2), 231–246.
- McNiff, J., & Whitehead, J. (2002). *Action research: principles and practice* (2nd ed.). London, New York: RoutledgeFalmer.
- Newton, P., & Burgess, D. (2008). Exploring types of educational action research: Implications for research validity. *International Journal of Qualitative Methods*, 7(4), 18–30.
- Petrović, D. (2008). Akciono istraživanje – neka teorijska i praktična pitanja. U D. Stojnov (ur.), *Metateorijske osnove kvalitativnih istraživanja* (str. 237–275). Beograd: Zepter Bookworld.
- Петровић, Ј. (2014). Белешка о тзв. новој француској социологији и њеним методолошким консеквенцама – осврт на најважнија питања. У Д. Б. Ђорђевић & Ј. Петровић (ур.), *Проучавање друштвених појава: методолошка разматрања* (стр. 213–222). Ниш: Филозофски факултет, Машински факултет.
- Петровић, Ј. (2024). Употреба фокусгрупног интервјуа у партиципативним истраживањима заснованим на заједници: Методолошки алат за развој и евалуацију различитих програма подршке руралним подручјима Србије. У Л. Милошевић Радуловић & Г. Стојић (ур.), *Млади на селу: демографска, друштвено-економска, политичка и културна перспектива: Зборник саопштења са научног скупа* (стр. 41–51). Ниш: Филозофски факултет.
- Puri, G. (2023). Participatory action research in social sciences and education. *Journal of NELTA Gandaki*, 6(1–2), 66–77.
- Reason, P., & Bradbury, H. (2001). Introduction: Inquiry and participation in search of a world worthy of human aspiration. In P. Reason & H. Bradbury (Eds.), *Handbook of action research: Participative inquiry and practice* (pp. 1–14). SAGE Publications.
- Ristić, Ž. (2006). *O istraživanju, metodi i znanju*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- SeConS. (2010). *Actors in the social inclusion process: action research report*. <https://se->

- cons.net/en/publikacija/actors-in-the-social-inclusion-process-action-research-report/
- Smith, M., & Doyle, M. (2007). Action research: traditions and perspectives. *Teaching & Learning*, 4(2), 24–26.
- Stringer, E. T. (2007). *Action research* (3rd ed.). <http://repository.umpwr.ac.id:8080/bitstream/handle/123456789/3706/Action%20Research.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Titchen, A. (2015). Action research: Genesis, evolution and orientations. *International Practice Development Journal*, 5(1), 1–16.
- UNICEF (2019). *Participatory action research (PAR) with young people in Syria*. <https://www.unicef.org/mena/media/4951/file/MENA-PAR-ADAP-April2019.pdf>
- Wicks, P. G., Reason, P., & Bradbury, H. (2008). Living inquiry: personal, political and philosophical groundings for action research practice. In P. Reason & H. Bradbury (Eds.), *The SAGE handbook of action research: Participative inquiry and practice* (pp. 15–30). London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.

STRENGTHS AND LIMITATIONS OF ACTION RESEARCH: AN OVERVIEW OF APPROACHES AND METHODOLOGICAL DILEMMAS

Dijana Marić

Department of Sociology, Faculty of Philosophy, University of Niš, Niš, Serbia

Abstract

In contemporary social contexts, there is an increasing need for research approaches that integrate theoretical knowledge with practical interventions. Action research, as a participatory and reflective research model, represents a methodological framework that links scientific inquiry and practical action. Its primary objective is not only to examine social phenomena but also to transform existing practices through the active engagement of stakeholders in the processes of research and change. Consequently, action research transcends traditional research paradigms and establishes itself as an instrument of social innovation and community empowerment. This approach is particularly significant in the context of complex social transformations, as it fosters the development of flexible and inclusive models of intervention based on participants' needs.

This paper aims to examine action research from a sociological perspective by exploring its defining characteristics, methodological specificities, practical applications, and inherent strengths and limitations. The paper also critically addresses issues of participation, power dynamics, validity, and the transformative potential of action research in contemporary social contexts.

Keywords: action research, social research, application of action research

RECEIVED: 22.10.2025.

REVISION RECEIVED: 17.05.2026.

ACCEPTED: 19.05.2026.

dijana.maric@filfak.ni.ac.rs

PRIKAZI



REVIEWS

PROTESTANTIZACIJA ROMA U JUGOISTOČNOJ SRBIJI: MOGUĆI OBRAZAC USPEŠNE SOCIJALNE REINTEGRACIJE?*

Jasmina Petrović^{1**}

Departman za sociologiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, Srbija

Knjiga Dragana Todorovića *Romi na talasima novoprotestantizma* bavi se protestantizacijom Roma u jugoistočnoj Srbiji sa ciljem da osvetli ovaj fenomen u pogledu: samog toka širenja protestantizma u navedenom regionu u dijahronoj perspektivi; puteva, odnosno načina na koji se on širi, kao i specifičnih faktora koji tome doprinose, kada je reč o romskoj etničkoj grupi; ishoda ili kako autor kaže “učinka” procesa prelaženja Roma na neku od novoprotestantskih denominacija.

Nakon sociološkog oslikavanja početka procesa protestantizacije u jugoistočnoj Srbiji sa osvrtom na njegov tok među romskom populacijom, uključujući i postepenu institucionalizaciju u vidu formiranja bogomolja različitih denominacija, autor detaljno opisuje mehanizme širenja trećeg kraka hrišćanstva, prevashodno kroz misionarenje i preobraćenje. Kao specifični uslovi koji doprinose protestantizaciji Roma, analizirane su grupe socijalno-ekonomskih, bogoslovskih, kulturnih i političkih faktora. Ovo poglavlje sadrži vrlo detaljnu pojmovnu analizu ključnih koncepata iz različitih teorijskih vizura, ali i vrlo slikovit prikaz iskustava kazivača (vernika i starešina), kao i autorovo sumiranje preovlađujućih obrazaca primanja protestantske vere među Romima i specifičnosti u pojedinim denominacijama. Dobar balans između tumačenja ovih fenomena u teoriji sociologije religije i analize i uopštavanja nalaza istraživanja svedoči o teorijskoj utemeljenosti studije kao i velikom trudu da se sažme i uopšti bogati empirijski materijal.

Poglavlje o ishodima protestantizacije posebno je značajno budući da otkriva u kolikoj meri je izbor manjinske religijske pripadnosti kod Romske populacije doneo promena ne samo u pogledu verskih uverenja i religijske participacije (praktikovanja verskih običaja), nego i u domenu ukupnog kulturnog identiteta Roma. Neka pitanja koja je otvorila ova knjiga poput onih: a) kada i na koji način Romi formulišu, afirmišu, dovode u pitanje i brane pojmove božanstva; b) kako uključuju religiju u svoje

¹ Autor za korespondenciju: jasmina.petrovic@filfak.ni.ac.rs

*Dragan Todorović (2025). *Romi na talasima novoprotestantizma*. Niš: Filozofski fakultet

Припремљено у оквиру пројекта *Социологија, наука, настава и тржиште рада у сусрет 55. годишњици рада Филозофског факултета Универзитета у Нишу*, који се изводи на Филозофском факултету Универзитета у Нишу (бр. 373/1-12-01).

Rad citirati kao: Petrović, J. (2026). Protestantizacija Roma u jugoistočnoj Srbiji: mogući obrazac uspešne socijalne reintegracije? *Godišnjak za sociologiju* 22(36), 103-105

** <https://orcid.org/0000-0002-9342-0287>

životne sveteve – u identitete, međuljudske odnose, emocionalnosti, svakodnevne rutine; te c) kako upravljaju pojmovima religije, morala i devijantnosti na dnevnoj bazi, veoma su značajna i svakako prevazilaze okvire socioloških uvida. Ona mogu posebno biti zanimljiva i sa stanovišta filozofije religije, antropologije i etnologije.

Za sociologe posebno značajan nalaz jeste uočavanje povezanosti između nedovoljne zainteresovanosti tradicionalnih verskih zajednica za integraciju romske etničke grupe i efekata delovanja manjinskih verskih zajednica. Takva okolnost, uz konstantni nepovoljni socijalno-ekonomski položaj Roma, ključni su razlozi okretanja Roma ka alternativnim verskim pripadnostima. Primanje novog verskog identiteta transformiše Rome protestante u grupu sa dvostrukim manjinskim identitetom: etničkim i verskim. Međutim, sudeći prema nastalim promenama, nova verska pripadnost i prihvatanje u verskim zajednicama donosi stvarnu priliku za promenu slike o vlastitom postojanju i preduslova za inkluziju. Studija zapravo pokazuje da se kao najvažniji ishodi protestantizacije pojavljuju značajne promene na nivou kulture svakodnevnog života, obrazaca sklapanja brakova, obrazovanja, ekonomskog ponašanja, te ublažavanje socijalne isključenosti. Prisutne su i izvesne promene na nivou ličnog i grupnog identiteta i slabljenje veze sa tradicionalnim kulturnim obrascima.

Studija je izvedena polazeći iz vizure teorije racionalnog izbora. Odabir upravo tog teorijskog bekgrunda potiče od činjenice da je religijski pluralizam i mogućnost izbora pojedinca postao legitiman obrazac savremenog društva, kao i od osnovne teze/ideje ove studije da se među ključnim faktorima za protestantizaciju Roma nalaze nedovoljna zainteresovanost većinskih verskih zajednica za integraciju romske etničke zajednice, baš kao i njihov nepovoljan socijalno-ekonomski položaj. Dakle, racionalno birajući pripadnost jednoj od novoprotestantskih nominacija Romi čine otklon od verskih zajednica koje ih ne prihvataju, te integrišući se u nove male verske zajednice, pokušavaju da simbolički i praktično “razreše” svoj marginalizovani položaj kako u verskoj, tako i u široj zajednici. Kroz pomno iščitavanje iskaza kazivača nametnula se ideja da je možda moguće iskoristiti potencijal teorije simboličkog interakcionizma za tumačenje njihovih izbora. Naime, dvostruka opresija čini da romska etnička grupa razvije jedan obrazac reakcije na stigmatizaciju koji je Nensi Herman nazvala *grupisanje*² (“group alignment”). Grupisanje kao odgovor na stigmatu podrazumeva aktivnu uključenost u zajednicu stigmatizovanih; kroz osećanje pripadnosti određenoj grupi kada se umanjuju negativni efekti stigmatizacije zbog socijalne i emotivne podrške onih koji “dele” stigmatu. Pritom ova vrsta odgovora na stigmatu se može pojaviti u više varijanti: a) kao potpuno “uranjanje” (“immersing”) u podkulturu stigmatizovane grupe, b) izbegavanje okruženja koja mogu da „aktiviraju” stigmatu, c) kroz normalizaciju, tačnije minimiziranje razlika između stigmatizovanih i stigmatizatora (na primer, preko pozivanja na zajedničke odrednice identiteta), d) kroz aristokratizaciju, tj. pridavanje posebnog (pozitivnog) značaja stigmatizovanom iskustvu ili kroz e) “ponišćavanje” (“nihilizing”) iskustava onih koji stigmatizuju, tačnije preko percepcije njihovih obrazaca ponašanja kao

² Reč je o studiji Nancy J. Herman, (1995). *Deviance: A Symbolic Interactionist Approach*. Lanham: General Hall.

devijantnih (Herman, 1995, p. 450.). Čini mi se da je sve obrasce “grupisanja” moguće pronaći u iskazima kazivača, pa je moj predlog da se u budućim istraživanjima razmotri i ovaj teorijski aspekt i unese simbolička perspektiva tumačenja reakcije na opresiju.

Na kraju, potrebno je osvrnuti se na metodologiju na kojoj je zasnovana monografija. Primenjujući multimetodski pristup kolega Todorović je izveo istraživanje u pet okruga jugoistočne Srbije i čak 27 opština. Sprovedeni su polustrukturisani intervjui sa: 1. vernicima (Hrišćanske baptističke Crkve, zajednice Jehovinih svedoka, Hrišćanske adventističke crkve i Evangeoske pentakostalne crkve – po brojnosti srazmerno učešću ovih zajednica u verskom koloritu Roma; 2) starešinama pomenutih crkava/verskih zajednica (Romi i neromi); 3) verskim vođama većinskih religija Roma (SPC i Islamske zajednice).

Premda je studija pretežno zasnovana na građi dobijenoj sprovođenjem produbljenih intervjua na pomenutim grupama, iskustvena evidencija uključuje i raznovrsni empirijski materijal nastao na osnovu posmatranja, uključujući bogat audio i vizuelni materijal snimljen tokom posmatranja, kojim je upotpunjena slika o verskim praksama Roma neoprotestanata. Tako bogata iskustvena evidencija na dobro planiranom uzorku omogućila je sagledavanje iskustva ključnih aktera protestantizacije u svim važnim aspektima. Sumiranjem bogatih kazivanja i beležaka sa posmatranja stečeni su vredni uvidi o procesu protestantizacije Roma, verskim praksama u okviru različitih neoprotestantskih zajednica i različitim religijskim perspektivama. Osim toga nalazi istraživanja pružili su svojevrсни prikaz načina održavanja religioznih gledišta na individualnom i kolektivnom planu, otkrivajući povezanost religije i drugih oblasti društvenog života romske etničke zajednice. Zahvaljujući dobroj opremljenosti teorijskim znanjima, dobijeni nalazi nisu ostali na nivou puke deskripcije konkretnih pojedinaca i zajednica, nego su dobili svojstvo transferabilnosti. Stoga, iako primenjena kvalitativna metodologija ne dopušta uopštavanje rezultata u statističkom smislu, kada je na korektan način primenjena, ona omogućava da se rezultati i zaključci jedne studije mogu primeniti ili preneti na druge kontekste, situacije, grupe ili okruženja.

Zbog svih navedenih kvaliteta monografija *Romi na talasima novoprotestantizma*, u izdanju Filozofskog fakulteta u Nišu, zaslužuje svaku preporuku sociološkoj i široj stručnoj javnosti. Verujem da će studija podstaći radoznalost mlađih istraživača na dodatna ispitivanja ovog važnog i zanimljivog socijalnog fenomena. Istovremeno se nadam da će kolega Todorović imati motiva da u longitudinalnom preseku sagleda promene koje su se dogodile na polju širenja protestantizma među Romima nakon skoro decenije i po od izvođenja svog prvog istraživanja u funkciji izrade doktorske disertacije.

RECEIVED: 13.06.2026.

ACCEPTED: 17.06.2026.

jasmina.petrovic@filfak.ni.ac.rs

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

The following INSTRUCTION FOR AUTHORS, together with AUTHOR STATEMENT, DECLARATION OF AUTHORSHIP and COPYRIGHT NOTICE FORM can be downloaded from the Journal's site:

<https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/casopisi/godisnjak-za-sociologiju>

The *Sociological Annual (Godišnjak za sociologiju)* journal publishes original research, review papers and work done by experts from all areas of psychology, papers which have previously not been published, nor submitted for publication to any other journals.

The review process and publication. The submitted manuscripts will be reviewed by two independent and anonymous reviewers. Based on the review results, the journal editorial board will make the decision on whether to publish the manuscript and will inform the author of its decision. The possible decisions include the following: a) acceptance of the manuscript in the form it has been received; b) acceptance with minor changes; c) publication with major changes to the manuscript and d) rejection.

The text of the manuscript. The manuscript must be in Microsoft Word .doc format, font Times New Roman, size 11, line spacing single, B5 format. All papers should contain the page number, flush right, in the header of every page. Use the automatic page-numbering function of your word-processing program to insert page numbers in the top right corner; do not type page numbers manually. The title page is page number 1. The main body of the text (without the references and appendices) should contain no more than 30.000 characters with spacing, but the editorial board does reserve the right to publish longer manuscripts as well. Text preparation should be in accordance with the standards and rules defined in the 7th edition of the *APA Publication Manual*, and the manuscript should contain a title and abstract with key words, as well as an introduction section, Method, Results, Discussion, Conclusion (optional), References and Appendices (optional) section. The problem, objectives and hypotheses of the research should be presented at the end of the introduction section. Indent the first line of every paragraph 0.5 in/1.27 cm.

Use a numbered list to display complete sentences or paragraphs in a series (e.g., itemized conclusions, steps in a procedure). Use a lettered or bulleted list rather than a numbered list if the items are phrases (if the order of the phrases is not relevant). When quoting the instruments used in the research, the response format should also be provided, with the answers provided being in *Italic* style (e.g. 1 - *generally disagree*; 2 - *partially agree*; 3 - *nor agree, nor do they agree I agree...*). The text should be proofread prior to submission.

The title of the manuscript. On the first page of the manuscript the title should be written in bold letters (all significant words are capitalized), centered. The title should be as concise as possible, and such that it unambiguously allows the reader to conclude what the manuscript will be about. Beneath the title, the names of the authors and their affiliations should be stated. After the name of the first author insert a footnote containing the email address of the author.

The abstract. The length of the abstract should not exceed 250 words. The abstract should be in one paragraph and contain the most relevant information on the text (the aim of the research, the method, results and conclusion). The abstract as a rule does not contain any references. After the abstract, the key words should be included in a new paragraph. Do not include more than five key words.

At the end of the text, after the reference section, the title should be written in bold, centered in Serbian. Beneath the title, the names of the authors with their affiliations translated into Serbian, followed by the abstract with key words in Serbian. All the rules for writing the abstract in English also apply to writing the abstract in Serbian. If authors do not speak Serbian the journal will provide the translation.

Titles and subtitles. The paper title, that should be at the top of the first page of text (all significant words are capitalized), and section titles (**Method, Results**, etc.) are written in **bold**, centered. Second and third level headings are written in **bold**, left alignment.

The names of the instrument are written in bold letters with a dot at the end, and other necessary data for the instrument are given below. Provide the full name of the instrument, abbreviation and reference.

Example: **Inventory for the assessment of positive and negative affect (PANAS-X; Watson et al., 1988; for Serbian adaptation see Mihić et al., 2014).**

Tables, images and graphs. Tables, images and graphs should be provided in Word format. The text in the tables, graphs and images can be in a language other than the language of the text only when that is justifiable based on the topic and content of the manuscript (for example a comparison of the test items in various languages, followed by an overview of how each item is translated into the two languages, etc.). The distribution of the data in the tables should be achieved solely through organizing the cells and using the tools for working with tables. The use of formatting in the tables or using spaces and similar characters to achieve the desired distribution is not permitted.

Each table needs to be marked by a number and appropriate title (for example. Table 7. *The results of the parallel analysis*). Each category (image, graph, table) should be numbered sequentially. If the image has been taken from somewhere else, it is obligatory to cite the source.

The tables should also be organized according to APA standards. The tables should have a left adjustment. Each table should be labeled with the number, bold (e.g. **Table 7**) and the appropriate name, with the name being *Italic* style, and all significant words are capitalized (e.g., *Parallel Analysis Results*). The number of the table and its name should be above the table having a left adjustment, and the title of the table is single line below the number of the table. The tables should not contain vertical lines, the font should be 10 pt (unless the table needs to be reduced), and the line spacing should be 1 (Single). You should not bold the values in the table. If the representation of the *p* value of a table represents an unobtrusive, statistically significant value can be marked by the stars, and it will be necessary to include their meaning below the table (e.g. *Note.* * $p < .05$; ** $p < .01$; *** $p < .001$). The data shown in the table should be aligned by points. You can find more information on

formatting the table in the writing form (template).

Example of the table formatting:

Table 1

Correlation between subjective well-being and loneliness

	Social loneliness	Loneliness in love	Loneliness in family
Satisfaction with life	-.51**	-.34**	-.34**
Positive affect	-.21**	-.04**	-.11**
Negative affect	.16**	.07**	.19**

Note. ** $p < .01$.

Images and graphs should also be organized according to APA standards. Each image or graphic should be labeled with the number, bold (e.g. **Graph 5.**) and the appropriate name, with the name being *Italic* style, and all significant words are capitalized (e.g., *Distribution of results in the experimental group*). The number of the image/graph and its name should be above the image/graph having a left adjustment, and the title is single line below the number of the image/graph. The abbreviations listed in the tables and figures should be explained below the table or figure.

Statistical data. The displayed statistical data must be relevant, that is, should display only the results of those statistical procedures which are relevant to the topic of the text. **The same data should not be presented in both graph and table form.** It is recommendable to use conventional means of concluding based on statistical data (for example, the levels of significance p (for example: .05, .01, .001). The results of the statistical tests should be given in the following form: $F(5, 109) = 2.42, p < .05$, and likewise for other tests (for example $\chi^2(3, N = 323) = 3.44, p < .01$ or $t(120) = -33.63, p < .01$). Statistical indicators should be in *Italic* style (e.g., F , r , p , N , M) except for Greek characters (α , β , χ , λ). If decimal numbers are decimal, two decimal places are required, unless the value of the statistical indicator is such that it requires guidance and treatment. Decimal numbers should be separated by a dot, instead of a comma. If the range of the value of the parameter is 0 to 1, 0 is not written before.

Citations and including references in the text. Every quotation or claim which is not based on the research findings presented in the text should be accompanied by a reference provided in parentheses immediately following the quote in the following format: (Buttermore, 2009). If text is literally being quoted from the source, that part of the text is included in quotation marks, and the page on which the quote can be found is also included in parentheses following the reference (for example, Rot, 1985, p. 56). For each quotation longer than 350 characters, it is necessary to provide written consent from the authors for publishing these quotes in the text.

If the text has one or two authors, list author(s) in every citation (Tracy & Robins, 2004). If the text has three or more authors, cite only the last name of the first author and the abbreviation "et al.". If there are several sources cited in parentheses,

they should be listed in alphabetical order based on the authors' last names, and not in chronological order (for example, Beck et al., 1985; Clark & Wells, 1995; Ollendick & Hirshfeld-Becker, 2002; Rapee & Heimberg, 1997; Rapee & Spence, 2004; Schenker & Leary, 1982).

List of references. The reference list should be on a new page after the text. Place the section label "**References**" in bold at the top of the page, centered. Order the reference list entries alphabetically by author. Complete biographical data for all the quotations should be cited in accordance with APA guidelines (7th edition) (<http://www.apastyle.org/>), and in the section titled References. All of the references included in the text must also be included in the list of references (and vice versa).

Text formatting in reference list: Times New Roman, 11 pt., Line spacing: single; Paragraph alignment: Justify, Paragraph Indentation: Hanging, indent of 0.5 in/1.27cm (meaning that the first line of the reference is flush left and subsequent lines are indented 0.5 in. from the left margin.).

Title of the paper or the book which are not on English, should be translated in English (for example, Stojiljković, S. (1998). *Ličnost i moral*. [Personality and morality.] Institut za pedagoška istraživanja.)

Instruction and examples of citing in reference list:

Books (monographs) are cited in the following manner:

Palmore, E. (1999). *Ageism: Negative and positive*. Springer

Stojiljković, S. (1998). *Ličnost i moral*. [Personality and morality.] Institut za pedagoška istraživanja.

Chapters in a book or proceedings are cited in the following manner:

Widiger, T. A. (2005). Classification and diagnosis: Historical development and contemporary issues. In J. E. Maddux & B. A. Winstead (Eds.), *Psychopathology: Foundations for a contemporary understanding* (pp. 63-83). Erlbaum.

Journal articles are cited in the following manner:

Tracy, J. L., & Robins, R. W. (2004). Putting the self into self-conscious emotions: A theoretical model. *Psychological Inquiry*, 15(2), 103-125. https://doi.org/10.1207/s15327965pli1502_01

In-text example: (Tracy & Robins, 2004)

Webpage on a website - Author Surname, Initial(s) or Organisation Name. (year). *Title of webpage*. Site Name. URL

n text (Author, year)

If there is no information about the year then in parentheses should be given abbreviation n.d.

Citing **unpublished manuscripts** (for example, abstracts from scientific conferences, unpublished papers, etc.) is not desirable. If it is impossible to avoid, complete data regarding the source should be provided, based on the following general format:

Unpublished dissertation or thesis

Author, A. (year). *Title of the master's or doctoral dissertation* [Unpublished master's or doctoral dissertation]. The name of the institution.

Published dissertation or thesis

Author, A. (year). *Title of the master's or doctoral dissertation* [Master's thesis or Doctoral dissertation, The name of the institution]. Date base/Archive. URL. Referring to **secondary sources or citing them** (for example, Gray, 1982; as cited in Smederevac et al., 2014) should be also avoided.

If one author is cited more than once, the publications are included based on the year of publication, that is (if there are any co-authored works) according to the last name of the co-author.

If more than one work of the same author published in the same year is being cited, the years need to be marked out in letters a, b, c, for example (1995a), (1995b), both in the text itself and in the reference section.

Appendix. The appendix should include only those descriptions of material which would be of use to the readers for understanding, evaluating or reproducing the research.

Footnotes and abbreviations. Footnotes should be avoided, except when necessary (for example, citing that the work originated as part of a project, etc.). Abbreviations should also be avoided, with the exception of frequently usual ones. Abbreviations which are included in tables and images should be explained.

In addition to these instructions, the authors can also use the template for preparing their submissions, which is available for download at the Journal's site: <https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/casopisi/godisnjak-za-sociologiju>

GODIŠNJAK ZA SOCIOLOGIJU / SOCIOLOGICAL ANNUAL
XXII/36 (2026)

Izdavač
FILOZOFSKI FAKULTET
UNIVERZITETA U NIŠU

Za izdavača
Prof. dr Vladimir Ž. Jovanović, dekan

Koordinator Izdavačkog centra
Prof. dr Mihailo Antović, prodekan za naučnoistraživački rad

Lektura
Dr Maja Stojković (srpski jezik)
Dr. Marija Stojković (engleski jezik)

Tehničko uredništvo
Darko Jovanović (Dizajn korice)
Milan D. Randelović (Prelom)
Izdavački centar (Digitalizacija)

Format
B5

Tiraž
30

Štamparija
TRI O, Arandelovac

Niš, 2026.

Ovaj broj časopisa Godišnjak za sociologiju (XXII/36, 2026) objavljuje se uz finansijsku pomoć Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije

Elektronsko izdanje
<https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/casopisi/godisnjak-za-sociologiju>

Print
ISSN 1451-9739

Online
ISSN 1820-6360

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316

**GODIŠNJAK za sociologiju = Sociological
Annual /**

Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu ; urednica
Jasmina Petrović. - God. 1, br. 1 (2005)- . - Niš
: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, 2005-
(Arandelovac : Tri O). - 24 cm

Polugodišnje. - Tekst na srp.(ćir. i lat.) i više
svetskih jezika. - Drugo izdanje na drugom
medijumu: Годишњак за социологију
(Филозофски факултет у Нишу. Online) = ISSN
1820-6360

ISSN 1451-9739 = Годишњак за социологију -
Филозофски факултет у Нишу

COBISS.SR-ID 121295372